Història de Biel

Esplendor i decadència de la vil·la

CRISTINA GÜERRI FERRÁNDEZ
TREBALL DE RECERCA
ESCOLA ELISABETH - SALOU
CURS 2009-2010
2n BATXILLERAT

SALOU, 13 GENER 2010

Al meu avi, perquè el seu record està
inevitablement lligat a Biel.

ÍNDEX

1. Introducció 5

1.1. Tema escollit i motivació 5

1.2. Enfocament del tema 6

1.3. Fonts d'informació 6

1.4. Elaboració del treball 7

1.5. Agraïments 7

1.6. Per acabar... 8

2. Hipòtesi 9

3. Presentació de la vil·la de Biel 11

3.1. Situació 11

3.2. La vil·la 12

3.3. Història 12

3.4. Demografia 13

4. Context històric 14

4.1. La conquesta musulmana de la península 14

4.2. La reconquesta cristiana 15

4.3. El naixement del Regne d'Aragó 17

4.4. Els jueus a l'Aragó medieval 19

4.4.1. Causes de l'expulsió dels jueus i conseqüències que se'n deriven 20

4.4.2. Els jueus a la comarca de les Cinco Villas 21

5. El castell de Biel 22

5.1. Origen i evolució històrica 22

5.1.1. Biel sota el domini del Regne de Pamplona 22

5.1.1.1. El Regne de Pamplona: Un nucli rebel cristià 22

5.1.1.2. La dinastia dels Jimeno 22

5.1.1.3. Sancho Garcés III el Gran 23

5.1.2. Biel dins del Regne d'Aragó 23

5.1.2.1. Ramir I: El comtat d'Aragó esdevé regne 23

5.1.2.2. Els primers tinents del castell de Biel 24

5.1.2.3. El castell del Rei 25

5.1.2.4. Alfons I el Batallador i Biel 26

5.1.2.5. La mort del Batallador 26

5.1.2.6. La desvinculació de Biel amb la família reial aragonesa 27

5.1.2.7. Els últims tinents i la transformació de Biel en una vil·la de senyoriu eclesiàstic 27
5.2. El donjon 28
5.2.1. L'arribada del donjon a Biel 28
5.3. Descripció i característiques físiques 29
5.4. Un punt estratègic en la reconquesta 31
6. La jueria de Biel 33
6.1. Demografia i població 33
6.1.1. L'arribada dels jueus a la vil·la 33
6.1.2. La constitució de l'aljama 34
6.1.3. Evolució demogràfica de la vil·la 35
6.1.3.1. Demografia jueva als segles XIV i XV a la Corona d'Aragó 35
6.1.3.2. Demografia jueva al segle XV a la vil·la de Biel 37
6.1.4. L'expulsió dels jueus 39
6.2. Economia 39
6.2.1. Agricultura i artesania 40
6.2.2. El paper de la dona 42
6.2.3. Préstec i comerç 42
6.2.3.1. Els jueus rics de la vil·la de Biel 43
6.2.3.2. El jueu de mitja fortuna 44
6.3. Aljama i organització política 45
6.3.1. El dret aragonès pels jueus 46
6.4. Estructura social i familiar 46
6.5. Jueria: Sinagoga, habitatges i cementiri 47
6.5.1. La sinagoga 48
6.5.2. Els habitatges 50
6.5.3. La necròpolis 51
7. L'església San Martín de Biel 52
7.1. L'església romànica del segle XI 52
7.2. La cripta: Santa Maria del Soterranyo 53
7.3. Construcció de la nova església de San Martín al segle XVI 54
7.4. L'església de San Martín 56
7.4.1. La capella del Rosari 56
7.4.2. Els retaules 57
8. L'Edat Moderna a les Cinco Villas 58
9. Conclusions 60

10. Annexos 63

10.1. ANNEX 1: Tinents del castell de Biel 63

10.2. ANNEX 2: Eix cronològic 65

10.3. ANNEX 3: Estadístiques sobre els jueus de Biel 67

10.3.1. Artesania i agricultura 67

10.3.2. Composició familiar 67

10.3.3. Demografia jueva (1405-1492) 68

11. Glossari 69

12. Bibliografia 71

1. INTRODUCCIÓ

El Treball de Recerca que aquí introdueixo tracta sobre la història de Biel, una petita vil·la de la comarca de les Cinco Villas (Zaragoza) que serà convenientment presentada en un altre apartat més endavant.

1.1 TEMA ESCOLLIT I MOTIVACIÓ

L'elecció del tema pel Treball de Recerca no em va resultar una tasca fàcil.

En un principi, tenia la intenció de tractar algun tema relacionat amb l'economia, però no se me n'acudia cap que m'agradés i, per tant, la idea no m'atreia gaire. El tema de tractar la història de Biel portava algun temps rondant-me pel cap, però no m'atrevia a fer-lo. Finalment, però, vaig decidir deixar de banda els meus "temors" i canviar el tema que havia proposat inicialment (el relacionat amb l'economia) per aquest altre, iniciant l'elaboració del treball que aquí comença.

El meu Treball de Recerca tracta, doncs, la història de Biel. D'una banda, la història, malgrat de vegades pugui resultar una mica pesada o avorrida, sempre m'ha semblat molt interessant. De l'altra, Biel és un lloc on passo molt de temps durant les vacances i hi tinc molts bons amics; era el poble del meu avi, però jo també el considero meu.

Des d'aquest punt de vista, la motivació per a l'elaboració d'un treball amb aquest tema era clara: tenia l'oportunitat de conèixer el passat d'un lloc molt important per a mi. A més a més, comparant-lo amb les propostes entre les quals havia dubtat anteriorment, era un tema que m'oferia molta més proximitat i em permetia una implicació més gran en el projecte. Vaig trobar, doncs, una motivació perfecta per a iniciar aquest treball.

1.2 ENFOCAMENT DEL TEMA

Un cop vaig haver decidit que volia realitzar el meu Treball de Recerca sobre la història de Biel, vaig començar a plantejar-me quin seria l'enfocament que donaria al tema.

Inicialment, tenia la intenció de tractar més aviat el tema de la jueria: per què hi ha una jueria tan important en un poble tant petit, com era la situació dels jueus a la vil·la, per què en el moment de l'expulsió hi havia tants jueus i no s'havien convertit abans, com era la convivència entre jueus i cristians, etc. Però estant al poble a l'estiu, es va donar una situació que em va fer canviar la perspectiva sobre com volia fer aquest treball.

Estàvem el grup d'amics asseguts al banc de l'entrada del poble i un d'ells es va posar a llegir en veu alta el cartell que hi ha al costat d'aquest banc:

En acabar de llegir-lo va comentar "Leyendo esto parece que estemos ve a saber dónde". Jo, que en aquells moments estava donant voltes al tema de com enfocar el treball (doncs havia de plantejar una hipòtesi i no tenia cap idea), vaig pensar que la història de Biel era més que la jueria en sí i vaig voler estudiar-la tota, incloent-hi el castell i l'església. El que volia fer era demostrar que, tot i que sigui en l'actualitat un poble petit, Biel va tenir el seu paper en la història i té un passat interessant; volia demostrar que, en certa manera, "el cartell no menteix". Volia conèixer a fons la història del meu poble.

1.3 FONTS D'INFORMACIÓ

En el moment d'iniciar el treball, pràcticament no sabia res sobre el passat de la vil·la. En aquest sentit, fou molt interessant i molt útil la visita cultural guiada que fa l'alcalde de la població, José Luís Lasheras, cada diumenge d'agost. En aquesta visita guiada[1] vaig poder conèixer en trets generals tot allò que envoltava els tres elements més característics del passat de la vil·la, els quals es veuen assenyalats al cartell: l'església de San Martín, el castell i la jueria. Com es podrà observar més endavant, el treball s'estructurarà entorn a aquests tres elements.

1 La visita fou enregistrada i els arxius d'àudio que se n'obtingueren s'adjuntaran al treball com a material complementari

Durant l'estiu també vaig visitar dues poblacions relacionades, tot i que de manera més indirecta, amb el treball de recerca: Uncastillo i Sos del Rey Católico[2]. Ambdues són poblacions amb un passat medieval molt rellevant i estan incloses, com Biel, en les rutes turístiques de la comarca de les Cinco Villas. En aquesta visita, vaig passejar per les jueries d'ambdues poblacions i pujar als llocs on estaven situats els seus castells, a més de visitar el castell d'Uncastillo, on vaig veure un vídeo molt interessant sobre el passat medieval de la població.

D'altra banda, Internet ha sigut una font d'informació molt important en el meu treball ja que gràcies a aquesta eina he pogut accedir a un gran nombre de publicacions de tipus històric així com a articles de premsa i reportatges d'anys anteriors relacionats amb la vil·la. Entre les pàgines web, cal destacar especialment les dedicades a la vil·la de Biel[3].

1.4 ELABORACIÓ DEL TREBALL

El treball està estructurat entorn els tres grans elements que defineixen la història de la vil·la: el castell, l'església i la jueria.

L'objectiu del meu treball és, com es veurà en la hipòtesi, cercar el moment d'esplendor de la vil·la en el passat medieval i trobar les causes que en van marcar la decadència. Així, tenint en compte la construcció del castell i l'església al segle XI i la constitució de l'aljama jueva en aquest a mateixa centúria, vaig proposar com a època d'esplendor la Baixa Edat Mitjana (s. XI a s. XV) i com a causes de la decadència l'avenç de la Reconquesta i l'expulsió dels jueus l'any 1492.

Durant l'elaboració del treball, però, em vaig trobar amb un problema: l'església de San Martí que trobem a Biel no és la construïda al segle XI, sinó que aquesta fou eixamplada al segle XVI. Tenint en compte aquest fet, no podia situar la decadència de la vil·la al segle XV, ja que al segle XVI la vil·la seguia donant mostres d'esplendor (com a mínim, econòmic) amb una obra de tal magnitud. Vaig descobrir, a més a més, que la Casa de la Vil·la també havia estat construïda a principis del segle XVI. Això em plantejava diversos interrogants que em van portat a l'ampliació del període a estudiar, havent d'interessar-me, també, per la situació de la vil·la durant l'Edat Moderna.

A més dels tres grans blocs que marquen el treball i l'ampliació del període històric estudiat amb la situació durant l'Edat Moderna, he introduït subtemes sobre altres aspectes de la història de la vil·la que, malgrat no estar directament relacionats amb la demostració de la hipòtesis, són, si més no, interessants.

1.5 AGRAÏMENTS

Vull aprofitar aquest apartat per agrair a diverses persones la seva col·laboració desinteressada, que tan útil m'ha resultat, en l'elaboració d'aquest Treball de Recerca.

2 S'adjunten imatges de la visita al CD

3 http://www.salle.url.edu/~se04332/newbiel2.html i http://www.lavilladebiel.com/Indice.html

A continuació, doncs, els meus agraïments a:

José Luís Lasheras, alcalde de Biel. La informació proporcionada en els seus articles de la pàgina de la vil·la i en la publicació EjeaDigital[4] ha estat molt valuosa, però sobretot volia agrair-li la seva gran implicació en la recuperació del passat històric de la nostra vil·la i la visita cultural que dóna tots els dissabtes d'agost, en la qual fa de guia de forma totalment desinteressada i apropa a la gent de Biel la seva història.

Maria Sancho Menjón, historiadora d'art. Estudiant els arxius notarials d'Ejea de los Caballeros va descobrir l'existència de la cripta de Santa Maria del Soterranyo[5] i, gràcies a ella, durant les obres de restauració de l'església, aquesta cripta fou descoberta. Haig d'agrair-li la seva amabilitat en respondre totes les preguntes que li vaig fer i la informació que em va proporcionar sobre el seu descobriment.

Miguel Ángel Motis Dolader, Coordinador de l'Àrea d'Investigació de l'Institut d'Humanisme i Societat de la Universitat San Jorge de Zaragoza. Els seus estudis sobre la població jueva de l'Aragó han sigut base fonamental per al meu treball i a ell hem d'agrair els habitants de Biel tot allò que coneixem sobre la jueria de la vil·la. Ell també va respondre, molt amablement, els dubtes que via e-mail vaig plantejar-li.

Finalment, no puc deixar de mencionar al meu tutor en aquest Treball de Recerca, en Jordi Aiguadé Crusat. Agrair-li, doncs, les seves correccions, consells, suggerències i, en definitiva, tota l'ajuda prestada al llarg de l'elaboració del present treball.

1.6 PER ACABAR...

Abans d'acabar aquesta introducció i donar inici al treball pròpiament dit, volia expressar la meva alegria i satisfacció.

Satisfacció perquè al llarg dels últims mesos he dedicat moltes hores i esforços a aquest treball. Jutjar si el resultat és millor o pitjor, no depèn de mi, però estic molt orgullosa de la feina que he fet.

Alegria perquè he pogut conèixer el passat del meu poble i perquè sé que aquest passat no es perdrà ni quedarà en l'oblit: des de fa uns anys, des de l'Ajuntament de la vil·la, el Consell Comarcal i la pròpia Diputació de Saragossa, s'està portant a terme un projecte de recuperació d'aquesta història. La torre de Biel ha sigut recentment restaurada i pròximament en ella hi haurà un Centre d'Interpretació de la vida jueva a les aljames d'Aragó (dins del projecte Aragón Sefarad[6], del qual la jueria de Biel forma part). L'església es troba en procés de restauració i durant (i gràcies) a aquesta restauració va quedar al descobert la Cripta de Santa Maria del Soterranyo, sobre la qual s'està estudiant el fer-la visitable.

I, sense més dilació, dono inici a "***Història de Biel, esplendor i decadència de la vil·la***".

4 http://www.ejeadigital.com/

5 http://zaragozame.com/inde/2009/06/09/santa-maria-del-soterranyo-en-biel/

6 http://aragonjudio.dpz.es/

2. HIPÒTESI

Qualsevol que veiés en l'actualitat la petita localitat de Biel, situada al Prepirineu aragonès i amb poc més de dos-cents habitants, trobaria lògic pensar que si busquéssim dades d'aquesta vil·la en el passat no n'apareixerien o, en el seu defecte, aquestes serien més aviat escasses. La realitat, però, no és aquesta.

Si busquem en el passat, podrem trobar que la vil·la de Biel va tenir el seu lloc en la història. El seu nom apareix en algunes ocasions relacionat amb el d'importants reis, nobles i d'altres personatges il·lustres o amb influència en el territori. A més, la vil·la fou un important assentament de població jueva, amb uns percentatges demogràfics molt superiors als de la resta d'Aragó i de la península. Tots aquests fets es concentren en un moment de la història: la Baixa Edat Mitjana.

Biel fou una vil·la amb una etapa de rellevància històrica durant la Baixa Edat Mitjana, és a dir, entre els segles XI i XV. Aquesta importància és deguda a dos fets fonamentals:

- La seva posició estratègica en el procés de Reconquesta de la península
- Una part molt important de la seva població era jueva

Biel es trobava en la frontera amb el territori musulmà i, per aquest motiu, fou un dels punts des del qual s'inicià la Reconquesta d'Aragó. L'elevada proporció de la població que representaven els jueus no és un fet remarcable únicament en termes estadístics, doncs la presència jueva constituïa una base econòmica forta gràcies al fet que alguns d'aquests jueus eren molt rics i prestaven diners a grans distàncies.

En l'actualitat, com a mostra d'aquest important passat medieval, en tenim el seu castell i l'església de San Martín i, com a mostra de la importància jueva en la vil·la, la seva jueria, una de les vuit més importants de tot l'Aragó.

Però tot això no són més que restes d'un passat, restes de la història d'un poble que va ser important durant algun temps en l'Edat Mitjana i que, després, va deixar de ser-ho. Les causes de la pèrdua d'importància de Biel són fonamentalment dues:

- El desplaçament de la frontera cristiano-musulmana amb l'avenç de la Reconquesta
- L'edicte d'expulsió dels jueus decretat pels Reis Catòlics l'any 1492

L'avenç de la Reconquesta va allunyar Biel de la lluita contra els musulmans, apartant-lo de la frontera on reis i nobles lliuraven les seves batalles. Així la població va perdre importància estratègica fent que els senyors de la vil·la fossin cada cop de menys categoria fins que aquesta va deixar de ser una vil·la reialeng i va passar a formar part de les possessions de l'arquebisbat de Saragossa, com una més.

Malgrat perdre la seva importància estratègica, però, la vil·la encara va mantenir certa importància econòmica gràcies a la població jueva, la qual representava un percentatge molt important de la

població. Els jueus, a diferència dels cristians, els quals eren fonamentalment agricultors i ramaders, eren artesans. A més a més, alguns d'ells tenien molts diners i actuaven com a prestadors. Això va permetre a la vil·la conservar, en part, la seva importància.

La població jueva, però, va estar molt perseguida a tota la península durant tota l'Edat Mitjana. Aquesta persecució culminà l'any 1492 quan els Reis Catòlics van firmar l'edicte de conversió o expulsió dels jueus. Aquest fet va comportar el minvament de la població de Biel: la meitat de la població era jueva i, malgrat alguns van romandre a la vil·la mitjançant la seva conversió al cristianisme, molts d'aquests jueus van decidir no renunciar a la seva fe i marxar.

3. PRESENTACIÓ DE LA VIL·LA DE BIEL

Biel és una localitat i municipi de la comunitat autònoma d'Aragó situada a la comarca de les Cinco Villas, dins la província de Zaragoza, a uns 100 quilòmetres de la capital d'Aragó. Es tracta d'una població petita, de 217 habitants, que inclou dins del seu terme municipal la localitat de Fuencalderas, situada al barranc de Cervera a 841 metres d'altitud.

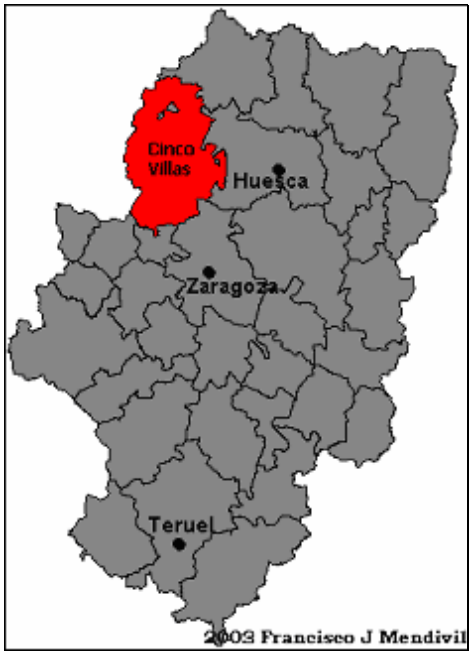

3.1 SITUACIÓ

En ple prepirineu aragonès i a 760 metres d'altitud, Biel es troba situat la vessant meridional de la serra de Santo Domingo. Al peu de la serra, la qual constitueix el límit nord de la població, hi abunden els camps de conreu. El seu terme municipal té una superfície de 130,70 km², sent més del 80% de la seva extensió superfície forestal, la qual està formada principalment per pi i roure. D'entre la seva fauna, destaquen el cérvol i el porc senglar, molt abundants. El municipi és creuat de nord a sud pel riu Arba de Biel, un dels dos braços del riu Arba juntament amb l'Arba de Luesia.

3.2 LA VIL·LA

La vil·la Biel, situada al peu de la serra de Santo Domingo, es troba dividida en dues parts.

El clàssic binomi medieval, format pel castell i l'església, constitueix el centre del nucli urbà antic, situat al marge esquerra del riu Arba de Biel. El caseriu es situa al peu d'aquestes dos grans construccions, cercant protecció. Les cases que el formen són de pedra i els seus carrers estrets i empinats, amb pisos pont de fusta que uneixen habitatges situats a ambdós costats d'un mateix carrer.

Un antic pont romànic creua l'Arba i permet arribar a l'altra banda de la població, on està situada la urbanització Santa Ana, patrona de Biel, de construcció recent.

Les seves festivitats són en honor a Santiago i Santa Ana els dies 25 i 26 de juliol i es celebra també la Virgen de la Sierra el segon diumenge de maig.

3.3 HISTÒRIA

Malgrat ser una població molt petita i gairebé despoblada en l'actualitat, Biel és una vil·la carregada d'història, de la qual en són testimoni les seves cases i carrers, molts dels quals van formar part de l'antiga jueria, i el seu castell, que vigila des d'una posició privilegiada la vida de la localitat.

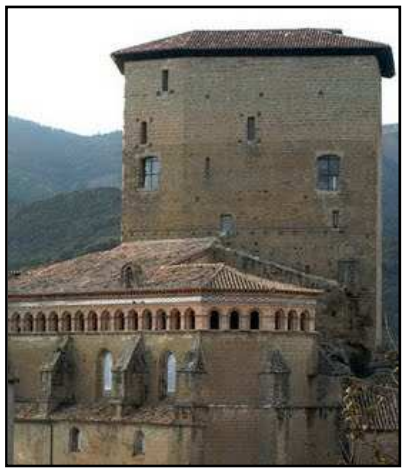

En l'època medieval, en el context històric de la invasió musulmana i la reconquesta, Biel va tenir un paper molt important per la seva situació estratègica, doncs la vil·la estava situada a la frontera amb el territori musulmà. D'aquesta època n'és el seu castell, el monument més important i representatiu de la història de la vil·la, el qual va estar molt relacionat en els segles XI i XII amb els reis d'Aragó.

També cal destacar l'església San Martín de Biel, que fou construïda al segle XVI sobre una antiga església romànica i conformava, juntament amb el castell, el clàssic binomi medieval.

En l'interior de l'església es conserven interessants retaules dels segles XVI i XVII i un òrgan del segle XVIII.

A la localitat també pertanyen les ermites de Santa Quiteria, a uns dos quilòmetres de distància de la població, i la de la Virgen de la Sierra, a dotze quilòmetres de Biel i dos de Fuencalderas.

No obstant, no es pot parlar de la història de Biel sense fer referència a la important presència jueva que hi va haver a la població. La comarca de les Cinco Villas va tenir en l'Edat Mitjana una proporció de jueus molt elevada respecte a la resta d'Espanya, però la quantitat proporcional de jueus que vivien a la vil·la de Biel era fins i tot més elevada. La jueria de Biel es troba, de fet, entre les vuit més importants de tot l'Aragó.

En darrer lloc, i com a curiositat, cal fer referència a l'excavació de Peña 14 que va tenir lloc en els estius dels anys 1999 i 2000. Es va excavar la part final d'una cova situada al costat de la carretera de Biel, a un quilòmetre de la població. En aquesta excavació es van trobar restes que van permetre datar l'existència de presència humana a la zona entre cinc mil i deu mil set-cents aC.

3.4 DEMOGRAFIA

Les dades demogràfiques que ofereix l'Institut Nacional d'Estadística[7] ens permeten observar l'evolució de la població de Biel des de 1857 fins a l'actualitat.

Al llarg de la segona meitat del segle XIX el nombre d'habitants de Biel es situava sobre els 1300. Aquestes dades es mantenen en començar el segle XX, però aviat la població comença a descendir fruit del procés d'**èxode rural** que es va donar a tota Espanya fins a situar-se, a la dècada dels 90, en els 200 habitants que té en l'actualitat. L'èxode rural va comportar envelliment demogràfic i el descens de l'activitat econòmica de la població.

Evolució demogràfica de Biel

1857	1860	1877	1887	1897	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970
1364	1361	1274	1344	1287	1330	1357	1251	1151	949	850	681	404

Evolució demogràfica de Biel-Fuencalderas

1981	1991	2001	2008
284	226	230	217

7 INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (20/12/2009)
http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do;jsessionid=D6EBC456BCA486CECB1AEE6F894F42D8.intercensal01?search=1&cmbTipoBusq=0&textoMunicipio=biel&btnBuscarDenom=Consultar+selecci%F3n

4. CONTEXT HISTÒRIC

L'època històrica en la qual la vil·la de Biel va tenir més rellevància fou la baixa edat mitjana (s. XI a s. XV), doncs la construcció del castell data de l'últim terç del segle XI i l'església actual fou construïda ja al s. XVI. A més, els primers pobladors jueus van arribar a la comarca cap al s. XI i hi van romandre fins a finals del s. XV.

Per poder comprendre millor tot allò que envolta la història de la Vil·la de Biel, és important conèixer el context en el qual el poble va viure el seu període de major importància històrica, tant a nivell general de la península com a nivell regional. Donat que la població jueva va tenir molta importància a la vil·la, també serà important conèixer la situació en la qual els practicants d'aquesta religió van viure.

4.1 LA CONQUESTA MUSULMANA DE LA PENÍNSULA

L'any 711, en plena crisi interna del regne visigot (que ocupava la península Ibèrica), tropes musulmanes formades per àrabs i berbers van creuar l'estret de Gibraltar donant inici a la conquesta de la península Ibèrica. L'any 720 ja havien ocupat tota la península i només les regions muntanyoses de la zona cantàbrica i pirenaica escaparen al seu control. Moltes d'aquestes regions foren sotmeses degut a la importància que tenien com a lloc de pas cap a França però no foren ocupades assentant població degut a les dificultats per traslladar-se pel territori i a la pobresa de les seves terres, a les quals s'endinsaven sols per cobrar tributs als pobladors cristians.

Per tant, després del procés de la conquesta, gairebé tota la península quedà sota domini musulmà. Aquests territoris van rebre molta influència de la cultura àrab i, malgrat que els musulmans no van imposar la seva religió a la població ocupada (van permetre practicar les religions jueva i cristiana, a més de la musulmana), molts cristians es van convertir a la religió musulmana per les avantatges fiscals i socials que això atorgava.

Molts altres cristians es van refugiar a les zones del nord peninsular que no havien estat controlades pels musulmans i aviat van sorgir nuclis rebels cristians que volien recuperar el territori perdut. Així

s'iniciarà la reconquesta, un llarg període de vuit segles en els quals els cristians tractaren de recuperar i repoblar els territoris envaïts. Al llarg d'aquest temps hi haurà moments de grans avenços, però també períodes en els quals els cristians seran aturats i, fins i tot, hauran de retrocedir. No serà fins la desaparició del Califat de Còrdova que començarà la consolidació del territori en mans cristianes fins que els territoris musulmans quedaran reduïts al regne de Granada.

4.2 LA RECONQUESTA CRISTIANA

Serà a la regió d'Astúries on sorgirà el primer nucli rebel cristià dirigit per Pelayo. Els asturians aconseguiren l'any 722 la victòria a Covadonga, considerada com l'inici de la reconquesta. Navarra era un altre nucli important de resistència mentre que el territori del sud dels Pirineus, arribant fins l'Ebre, formava la Marca Hispànica, creada per influència de l'Imperi Carolingi.

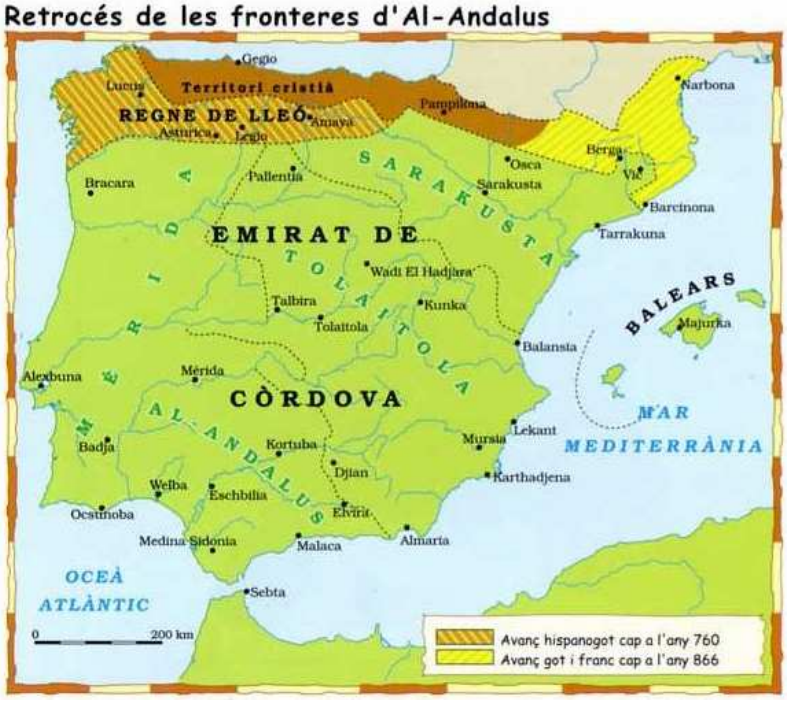

Al segle XI el regne de Lleó inicia la seva expansió cap al sud i Castella es constitueix com a regne. A la zona pirenaica sorgeixen el regne d'Aragó i els comtats Catalans, però la major part de la península continua sota domini del Califat de Còrdova. La dissolució l'any 1031 del Califat facilitarà l'avenç cristià en segles posteriors.

Al segle XII tant Castella com Lleó amplien els seus territoris fins la línia descrita pel riu Tajo. El regne de Portugal, creat l'any 1139, realitza la reconquesta pel seu compte i arriba a la desembocadura d'aquest mateix riu. Per la seva part, Aragó ha conquerit territoris més enllà de l'Ebre mentre que els comtats catalans han arribat a la desembocadura. Ambdós territoris s'unificaran l'any 1137. A l'Al-Andalus, i fruit de l'avenç cristià, hi haurà successives invasions d'Almohades i Almoràvits provinents del nord d'Àfrica.

Els regnes cristians es van aliar al segle XIII, la qual cosa va donar lloc a la victòria de les Navas de Tolosa l'any 1212, gràcies a la qual l'Al-Andalus es va esfondrar definitivament, cosa que va permetre conquerir ràpidament el sud peninsular.

La Corona d'Aragó, amb Jaume I, recuperarà el regne de València i ocuparà Mallorca. Portugal arribarà l'any 1250 a la seva extensió actual. D'altra banda, Castella i Lleó, unificades l'any 1230 amb Ferran III portaran a terme la reconquesta de la major part del territori. Alfons X conquerirà la regió de Múrcia i tan sols restarà sota domini musulmà el regne de Granada.

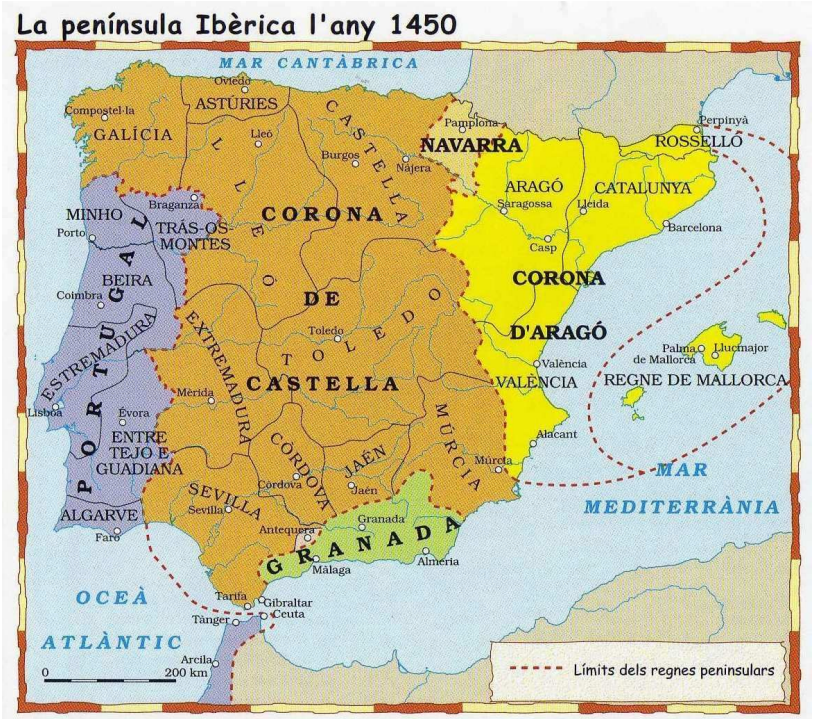

La unificació de Castella i la Corona d'Aragó l'any 1479 gràcies al matrimoni dels reis catòlics permetrà la finalització de la reconquesta l'any 1492 amb l'ocupació del regne de Granada. Així, en finalitzar la reconquesta, el territori peninsular quedarà totalment sota domini cristià i dividit en tres territoris diferenciats: Navarra, Portugal i la unió de Castella i la Corona d'Aragó.

4.3 EL NAIXEMENT DEL REGNE D'ARAGÓ

La conquesta musulmana de la península Ibèrica va provocar la conversió de gran part de la població hispanogoda a la religió islàmica. Aquells que volgueren fugir del domini musulmà, ho van fer refugiant-se a la zona pirenaica on no hi havia hagut assentament de població musulmana i la seva presència es limitava al cobrament d'impostos.

A finals del segle VIII l'Imperi Carolingi va crear al sud dels Pirineus la Marca Hispànica, un estat que volia utilitzar com a "barrera de protecció" contra l'expansió musulmana. La influència franca a la zona va provocar, a principis del segle IX, el sorgiment al Pirineu central de tres nuclis cristians organitzats que formarien els comtats d'Aragó, Sobrarb i Ribagorça.

Aquests comtats, per propiciar la seva supervivència van dur a terme una política de pactes i aliances matrimonials. Fruit d'aquestes polítiques, al segle X, el comtat d'Aragó s'annexionà al regne de Pamplona i, sota la influència d'aquest, avançarà en la conquesta cap al sud.

En el segle XI, sorgeix la figura de Sanç III de Navarra, qui es convertirà en el rei cristià més important de la península en un moment en el qual el poder musulmà comença a debilitar-se degut a la dissolució del Califat de Còrdova. A la zona pirenaica recuperarà els comtats d'Aragó i Sobrarb, els quals havien estat perduts degut a incursions musulmanes, i els ampliarà, fortificant la part sud de les serres limítrofes amb el món musulmà. Finalment, per herència de la seva esposa, incorporarà el comtat de Ribagorça.

A la seva mort va repartir el territori entre els seus fills com es mostra al mapa:

Ramir I va rebre el comtat d'Aragó. Durant el seu regnat aconseguí ampliar el territori cap a l'oest i obtingué els castells de les Altas Cinco Villas (entre ells, el de Biel) a costa del seu nebot, qui era rei de Pamplona. A la mort del seu germà, heretà els comtats de Sobrarb i Ribagorça i amplià aquest últim comtat cap al sud-est.

A la mort de Ramir I, el regne passarà a mans del seu fill Sanç Ramírez. Donada la superioritat musulmana a camp obert, durant el seu regnat no aconseguirà conquerir regions importants però deixarà el terreny preparat. Per la mort sense descendència de Sanç IV, rei pamplonès, Sanç Ramírez heretarà el regne de Pamplona.

Reino de Aragón con Sancho Ramírez (1094)

Pere I materialitzarà totes les conquestes que el seu pare havia deixat preparades, destacant les conquestes de les ciutats d'Osca i Barbastro i l'assentament al Somontano. A la mort de Pere sense descendència, el seu germà, Alfons Sanç, heretarà el regne i passarà a ser el rei Alfons I.

La veritable expansió del regne d'Aragó arribarà gràcies a Alfons I el batallador. En els seus trenta anys de regnat arribarà a quadruplicar l'extensió del regne. Les ciutats més importants conquerides seran Ejea, Saragossa, Tarazona i Tudela.

La mort del Batallador sense descendència portarà una època d'inestabilitat per al regne d'Aragó. L'any 1137 el regne d'Aragó i el comtat de Barcelona s'unificaran amb el casament de Peronella d'Aragó i Ramon Berenguer IV, formant la Corona d'Aragó.

Alfons II, fill del matrimoni, ampliarà el territori de la Corona al sud d'Aragó i al nord de Catalunya (Rosselló) però la veritable expansió arribarà amb Jaume I i la conquesta de Mallorca i del regne de València.

4.4 ELS JUEUS A L'ARAGÓ MEDIEVAL

La destrucció del Temple de Salomó l'any 70 d.C. marcà la història del poble jueu, doncs significà l'inici de la **diàspora**. Un gran nombre de jueus arribaren a Hispania establint aviat les primeres comunitats en diferents punts de la península.

La convivència amb els jueus sota l'administració imperial de Roma fou pacífica, però això canvià després de l'ocupació visigoda i la recerca de la unificació religiosa del regne, ja que les minories jueves començaren a ser perseguides. L'arribada musulmana va suposar una millora per als jueus ja que, encara que no van poder gaudir dels mateixos privilegis que la població que practicava la religió musulmana, era permesa la pràctica de qualsevol de les tres religions del llibre.

Durant els segles X i XI els jueus aragonesos es van organitzar en petites comunitats i molts d'ells es van especialitzar en l'artesania i el comerç. Durant l'època taifal va destacar un gran nombre jueus en els camps de les ciències, l'art i el pensament i molts d'ells van passar a formar part de la cort dels reis musulmans.

La reconquesta cristiana i el sorgiment del regne d'Aragó va fer canviar la situació. Com era necessari repoblar i organitzar els territoris conquerits a l'Islam, es va permetre que els jueus de la zona continuessin vivint als seus barris i es va acollir als que arribaven fugint del fanatisme religiós dels **almohades**. Cal destacar que pels furs de Teruel del 1177 els jueus van passar a ser propietat del rei d'Aragó i gaudien de la seva protecció, però no tenien els mateixos drets que la població cristiana i havien de pagar impostos especials.

El segle XIII fou una etapa de resplendor pel poble jueu. Molts d'ells van aconseguir introduir-se a la cort com a funcionaris, metges, traductors, diplomàtics i administradors dels cristians, amb qui les relacions van ser cordials fins que l'any 1283 es va prohibir als jueus aragonesos exercir càrrecs públics. Sota el regnat de Jaume II es van establir algunes regles pels jueus com l'obligació de vestir robes amb senyals distintives i s'estableixen els límits en els interessos dels préstecs. Això va provocar un deteriorament de les relacions entre ambdues comunitats.

Va ser al segle XIV quan les **aljamas** jueves van començar a créixer i es van organitzar des del punt de vista polític, administratiu i judicial, a imitació de les comunitats cristianes. L'arribada de la Pesta Negra va disminuir considerablement la població i es va iniciar una època de dificultats econòmiques. Tot això va fer que a la segona meitat del segle XIV comencessin persecucions dels jueus (molts els consideraven causants de la pesta) com la de l'ordre dels *pastorellos* (que no va tenir pràcticament incidència a Aragó) o els ***pogroms***.

A causa del considerable empitjorament de les condicions de vida dels jueus va provocar l'inici de conversions massives al cristianisme, les quals van augmentar encara més després de la Disputa de Tortosa.

Al segle XV moltes jueries van desaparèixer degut a l'elevat nombre de conversos, tot i que per aquests la situació no va millorar gaire perquè van ser, en moltes ocasions, rebutjats tant pels jueus com pels cristians. La reimplantació de la Inquisició l'any 1478 va empitjorar molt la situació jueva, però sols va ser el preludi del que vindria després i que acabaria amb la presència jueva a Espanya: el 31 de març de 1492 Castella i la Corona d'Aragó van firmar l'edicte d'expulsió dels jueus. Es va donar als jueus un termini de tres mesos per a convertir-se o marxar. Dels 9000 jueus aragonesos, s'estima que 5000 ó 6000 van iniciar l'èxode marxant de la terra en la qual havien nascut.

4.4.1 CAUSES DE L'EXPULSIÓ DELS JUEUS I CONSEQÜÈNCIES QUE SE'N DERIVEN

El procés d'expulsió dels jueus, que a altres llocs d'Europa s'havia iniciat en els segles XIII i XIV i a les corones de Castella i Aragó culminà l'any 1492, es va veure motivat per diverses raons de tipus polític, social, econòmic i religiós i va comportar nefastes conseqüències, tant demogràfiques i econòmiques com culturals.

Els jueus eren una comunitat amb gran importància en l'època medieval. Mentre que la majoria dels cristians eren pagesos o ramaders, els jueus eren artesans. Moltes professions de gran importància eren exercides per jueus: metges, funcionaris, traductors, consellers reials, diplomàtics, administradors, científics, etc. Els jueus, a més, tenien, en gran part, la iniciativa econòmica, sent mercaders que comerciaven amb els productes que altres jueus manufacturaven i prestadors.

Totes les professions anteriorment esmentades no eren realitzades de forma exclusiva per la població jueva (tot i que la proporció d'aquests professionals era major) exceptuant-ne una: la de prestador. Aquesta professió, de gran importància, no podia ser exercida pels cristians, doncs la religió cristiana considerava la usura pecat. Això feia que quan els ajuntaments, la cort o el cristians necessitaven diners els haguessin de demanar prestats als jueus, la qual cosa provocava que aquests tinguessin gran influència econòmica i que hi hagués molta gent que tingués deutes contrets amb els jueus.

Les causes de l'expulsió de la comunitat jueva l'any 1492 han estat molt discutides, però les principals que podríem esmentar són les següents:

- Polítiques: La unió dinàstica de les corones de Castella i Aragó amb els Reis Catòlics i la culminació de la Reconquesta amb l'ocupació de Granada el gener de 1492 (acabant amb l'últim reducte musulmà de la península) fan que es cerqui la unió peninsular en tots els àmbits, incloses llengua i religió.
- Religioses: L'establiment de la Inquisició l'any 1478 va suposar la persecució de jueus i conversos. Aquesta és la causa que els Reis Catòlics al·ludeixen directament en l'edicte d'expulsió, doncs argumenten que la conversió dels jueus no pot ser plena si mantenen el

contacte amb els jueus i que aquests, alhora, contaminen la Fe Cristiana amb les seves pràctiques i creences.

- Econòmiques: Els jueus tenien gran importància en l'economia d'ambdós regnes, però aquesta s'havia vist disminuïda per una crisi financera de les aljamas que havia fet que els jueus no interessessin tant perquè no podien prestar tants diners ni pagar tants impostos. D'altra banda, l'expulsió dels jueus els obligaria a renunciar a determinats béns que haurien de vendre si no es convertien i que permetria l'apropiació de molts dels béns jueus per preus molt baixos.
- Socials: La autonomia de les aljamas (amb lleis, administració i organització pròpia) no interessa perquè ja no poden contribuir d'igual manera amb els seus impostos a causa de la crisi. A més, com ja s'ha comentat anteriorment, la idea d'unitat del regne que desitjaven els Reis Catòlics no es podia compaginar amb l'existència d'aquests nuclis independents.

L'edicte d'expulsió dels jueus va comportar l'èxode d'unes 100.000 persones (xifra molt discutida, oscil·la entre els 50.000 i els 200.000 en la majoria de les fonts), però també un gran nombre de conversions. La conversió dels jueus havia estat un fenomen molt habitual des dels *pogroms* de 1391, a causa de la por de molts jueus davant d'aquests atacs de fanatisme. Això havia provocat l'aparició de molts conversos que, com a cristians, podien accedir a càrrecs públics i oficis que abans no els eren permesos, però dels quals es dubtava de la seva fe. Les conversions en massa de jueus van crear un cert recel entre els cristians i es va crear la distinció entre cristià vell i cristià nou (jueus conversos o cristians descendents de jueus). Les conversions de 1492 havien sigut per obligació i, per tant, havien augmentat aquestes idees discriminatòries entre un tipus de cristià i l'altre i havien fet créixer la importància de la puresa de sang (la demostració que no es tenien avantpassats jueus). La pressió de la Inquisició sobre aquests conversos, els quals es trobaven constantment sota sospita, va ser constant al llarg dels segles posteriors a l'edicte d'expulsió.

La marxa dels jueus va comportar per a Espanya la pèrdua de les seves élites culturals i econòmiques. El fanatisme i la pressió de la Inquisició van perjudicar el desenvolupament des del punt de vista material i científic, doncs gran part de la població (principalment els conversos, els quals més dinàmics i emprenedors) era reticent a dedicar-se als negocis, el cultiu de la ciència i certes activitats intel·lectuals per ser considerades característiques de jueus. El prejudici de la puresa de sang va desprestigiar certes activitats, de les quals els cristians vells tractaven d'allunyar-se.

4.4.2 ELS JUEUS A LA COMARCA DE LES CINCO VILLAS

La presència de jueus a la comarca data dels segles XI i XII i va anar accentuant-se a mesura que avançava la reconquesta. L'interès en repoblar les zones que s'anaven conquerint va portar al rei a fer cartes de població i a oferir avantatges fiscals als jueus que s'assentessin a la zona.

Al llarg dels segles XIII i XIV, en un clima de pau i prosperitat a la zona, van continuar apareixent colònies i en alguns pobles els jueus van constituir **aljames**. La situació a la comarca fou excepcional, ja que en moltes poblacions la proporció d'habitants jueus es situava per sobre del 25%, un percentatge molt superior al que es donava en la resta d'Espanya, que rondava el 5%.

Després de l'edicte d'expulsió, un gran nombre de jueus es van convertir al cristianisme amb cognoms com Pérez, Ruiz, Navarro, Ribas, Gotor, González, Larraz, Sánchez o Martínez, que abunden a la comarca.

5. EL CASTELL DE BIEL

Ubicat a la riba del riu Arba de Biel, el castell destaca per la seva grandiositat sobre l'església i el caseriu. Juntament amb els castells d'Uncastillo i Luesia, vigilava el pas des d'Ejea de los Caballeros cap al comtat d'Aragó a través de la serra Carbonera, San Miguel de Liso, San Felices i Agüero.

5.1 ORIGEN I EVOLUCIÓ HISTÒRICA

Biel va tenir un paper rellevant en la història degut a la seva posició estratègica en la frontera cristiana amb els regnes musulmans en el context històric de la Reconquesta. Els orígens del seu castell, doncs, els haurem de buscar en aquest període de la història, durant el qual, mai va estar sota domini musulmà, però tampoc va formar part sempre del mateix regne cristià. A més, el castell en sí no fou sempre el mateix, doncs l'original de 1030 fou manat reconstruir l'any 1070.

5.1.1 BIEL SOTA EL DOMINI DEL REGNE DE PAMPLONA

5.1.1.1. El Regne de Pamplona: Un nucli rebel cristià

L'any 711 és la data d'inici de la invasió musulmana de la Península Ibèrica. El 720, gairebé tota la península havia sucumbit i només les regions muntanyoses de les zones cantàbrica i pirenaica escaparen al seu control. La frontera entre els regnes cristians i el regne musulmà va quedar establerta i Biel es trobava justament en aquesta frontera.

A la zona cristiana, van començar a sorgir nuclis rebels que volien la recuperació del territori que havia estat envaït i així es va iniciar, l'any 722, la Reconquesta. Un d'ells fou el Regne de Pamplona que amb la dinastia dels Íñigo es va consolidar com un important nucli de contenció de l'Islam. Amb el pas del temps, el prestigi de la dinastia dels Íñigo va decaure i va ser substituïda per la dels Jimeno.

5.1.1.2. La dinastia dels Jimeno

El primer rei d'aquesta dinastia, Sancho Garcés I (905-925), és considerat l'autèntic primer rei del regne pamplonès perquè en va augmentar considerablement el territori amb les seves conquestes sobre l'Islam i va fiançar el seu poder amb aliances amb altres nuclis rebels hispànics. Tot això va permetre al Regne de Pamplona desenvolupar una política d'atacs i conquestes, sense haver de limitar-se a la contenció. Una de les zones que van passar a formar part del Regne de Pamplona durant aquesta expansió inicial en els primers anys del segle X fou la de les Altas Cinco Villas, amb places com Uncastillo, Luesia i Biel, consolidant la seva línia fronterera en aquesta zona. Fruit de les aliances anteriorment citades, el Regne de Pamplona s'annexionarà el comtat d'Aragó (un dels nuclis cristians organitzats a la zona de l'actual Pirineu aragonès per influència de l'Imperi Carolingi; els altres eren els comtats de Sobrarb i Ribagorça) i expandirà la seva frontera cap a l'est.

La línia militar de protecció establerta a la frontera va augmentar al llarg del segle X. Aquest fet és demostrat per nombrosos textos que són testimoni de l'existència d'un elevat nombre de fortaleses i nuclis de poblament com, entre d'altres, els de Sos, Lobera, Cercastiel, Uncastillo, Castellón, Sibirana, Luesia, Biel, Castelmanco, Agüero, Murillo, Hispaniés o Asín. Aquesta línia fronterera, però, serà encara dèbil, doncs estarà constituïda a base de castells de fusta i tàpies, i es començarà a reforçar amb la construcció de fortaleses (ja de pedra) com la d'Uncastillo. Aquesta expansió va ser gràcies a García Sánchez I, fill de Sancho Garcés, que va continuar l'obra començada pel seu pare.

Les hostilitats van continuar amb major o menor importància durant la resta del segle X, amb Sancho Garcés II i García Sánchez II. L'any 1000, va començar el regnat de Sancho Garcés III o Sancho el Gran, qui va arribar a ser el monarca més important del seu temps i va aconseguir que, a la seva mort, el Regne de Pamplona fos el regne cristià més important de l'època.

5.1.1.3. Sancho Garcés III el Gran

Sancho Garcés III va dedicar els primers anys del seu govern a la reorganització dels seus dominis interns. Posteriorment va dur a terme una ampliació del seu territori cap a l'est, recuperant els comtats d'Aragó i Sobrarb (que havien caigut en mans dels musulmans) i annexionant per herència de la seva esposa el comtat de Ribagorça. A continuació, va iniciar el procés de consolidació de la desarticulada línia fronterera. Així, a principis del segle XI va refer tota la frontera del Regne de Pamplona i la dels comtats d'Aragó, Sobrarb i Ribagorça aixecant un gran nombre de fortaleses i creant una sòlida defensa contra els musulmans amb castells de pedra molt més resistents.

Sancho el Gran va aixecar fortaleses i castells en totes les poblacions de l'actual Aragó que hi havia des del riu Ebre al Cinca, passant per l'Aragó, els Arbas, l'Onsella i el Gállego[8]. Els musulmans no van aconseguir mai més passar d'aquesta línia, de la qual va formar part el castell de Biel. El primer castell de Biel és, per tant, d'aquesta època. Es considera com a data aproximada de la seva construcció l'any 1030.

En els últims anys del seu regnat, Sancho el Gran va augmentar notablement els seus territoris i la seva influència en l'Espanya cristiana. A la seva mort l'any 1035, el monarca va repartir el territori entre els seus quatre fills: García Sánchez III heretà el Regne de Pamplona, Fernando I el comtat de Castella, Ramir I el comtat d'Aragó i Gonzalo I els comtats de Sobrarb i Ribagorça. Així, i sense ser la seva intenció, amb el seu testament Sancho el Gran va donar peu al posterior naixement dels regnes d'Aragó i Castella.

Amb aquest testament, la zona de les Altas Cinco Villes (de la qual forma part Biel) va ser fragmentada, quedant les seves places repartides entre el Regne de Pamplona i els comtats d'Aragó i Sobrarb-Ribagorça.

En les dècades posteriors, però, la situació canviaria de forma substancial.

5.1.2 BIEL DINS DEL REGNE D'ARAGÓ

5.1.2.1. Ramir I: El comtat d'Aragó esdevé regne

Ramir I (qui és considerat el primer rei d'Aragó), durant el seu regnat, va augmentar el territori aragonès cap a l'oest a costa del seu nebot, rei de Pamplona i fill de García Sánchez III. Amb aquestes conquestes, va obtenir tota la comarca de la Valdonsella, la d'Aledaños i les Altas Cinco Villas. D'aquesta manera, Biel va passar a ser també de la seva propietat, integrant-se al naixent Regne d'Aragó.

Tots aquests punts, amb les seves fortaleses, serien molt importants de cara al futur ja que permetrien l'enfortiment de la monarquia aragonesa davant de la pamplonesa i conformarien l'anomenada "Extremadura aragonesa", la qual marcava la frontera de l'Aragó amb els regnes musulmans. D'aquesta

8 ÁNGEL J. MARTÍN DUQUE; *Definición de espacios y fronteras en los reinos de Asturias-león y Pamplona hasta el siglo XI*
En: Los espacios de poder en la España medieval: XII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001 / coord. por José Ignacio de la Iglesia Duarte; dir. por José Luis Martín Rodríguez / ISBN 84-95747-24-3. Págs. 315-339

zona partiria, més tard, l'expansió cap al Sud del Regne d'Aragó per a conquerir diferents places (tant properes, com Sádaba o Luna, com més llunyanes, com Ejea de los Caballeros) que es trobaven en mans musulmanes.

El Regne d'Aragó també es va ampliar durant el regnat de Ramir I amb l'annexió per herència dels comtats de Sobrarb i Ribagorça, després de la mort del seu germà Gonzalo I, i amb l'expansió d'aquest segon cap al sud-est amb campanyes militars.

Durant la primera meitat del segle XI, Ramir I va afrontar la tasca de fiançar el Regne d'Aragó com un regne cristià poderós. Un cop havia aconseguit augmentar el seu territori (ja fos mitjançant conquestes o per herència, com s'ha explicat amb anterioritat) va procedir a la reorganització interna aragonesa, a l'aprofitament d'algunes de les terres ermes del Sobrarb que havia heretat del seu germà, al foment de la repoblació dels seus territoris[9] i a la introducció de canvis eclesiàstics.

En el procés de reorganització interna, es va posar en marxa un nou sistema d'organització política i administrativa que seria de gran eficàcia i s'utilitzaria fins a principis del segle XIII. En les principals places del seu territori (Sos, Uncastillo, Luesia, Biel, Luna i, més tard, després de ser reconquerits, Ejea y Tauste, entre molts d'altres) es va implantar un sistema de tinences, cedides a un noble per la monarquia. El beneficiari de la tinença complia tasques d'administració de la justícia, captació d'impostos i defensa del territori. Aquest sistema va permetre una reorganització del territori molt eficaç i va permetre al Regne d'Aragó la creació d'una estructura sòlida que seria fonamental en l'avenç cap al sud.

5.1.2.2. Els primers tinents del castell de Biel

Les primeres notícies documentades del castell de Biel daten de l'època de Sancho el Gran, però és a partir del regnat de Ramir I i la inauguració del seu sistema de tinences que comencen a aparèixer amb més freqüència documents que fan referència a Biel o els seus tinents i la població comença a adquirir més importància.

El primer tinent de Biel conegut fou Blasco Orioli[10] entre 1042 i 1051. L'any 1042 el rei Ramir I va ratificar les donacions fetes temps enrere al monestir de Santa María de Sásabe i en va afegir de noves. En el document que ratifica aquestes donacions apareix com a testimoni "*Blasco Orioli in Biel*".[11][12] Aquestes dates corresponen al regnat de Ramir I i al període d'instauració del sistema de tinences, per la qual cosa és possible que Blasco Orioli fos el primer tinent de Biel.

Després de Blasco Orioli, la tinença de Biel passà a mans del Comte Sancho Galíndez, fill i hereu del Comte Galindo, qui fou un noble molt influent en els regnats de Ramiro I i Sancho Ramírez.

El Comte Sancho Galíndez fou conseller dels reis Ramiro I i Sancho Ramírez, sent també l'institutor o aitán del segon. La relació entre el rei Ramiro I i Sancho Galíndez devia ser molt estreta i de gran

9 Les cartes de poblament de Ramir I tindran molta importància en la història de les Cinco Villas perquè fomentaran l'arribada de pobladors jueus des del nord de França i seran un dels factors que explicaran l'elevada presència de població jueva en aquesta comarca, la qual representarà un percentatge de població molt superior al de la resta d'Aragó. Aquest aspecte serà degudament tractat en l'apartat de la Jueria de Biel.

10 Segons la font, tant el nom com el cognom varien. En alguns documents apareix com Blas Oriol i en d'altres com Blasco Ariol.

11 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000950**

12 A pàg. 160 nota 9. ANTONIO BASO ANDREU ARGENSOLA: *Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, ISSN 0518-4088, Nº 26, 1956, Págs. 153-164.

confiança, ja que com a institutor Sancho Galíndez havia d'estar a càrrec de l'ensenyament i la tutoria política i militar del successor al tron.

Les possessions del Comte Sancho Galíndez i la seva esposa Doña Urraca eren molt nombroses, només superades per les de la família reial. A més de la de Biel, va acumular moltes altres tinences com les de Sos, Atarés, Ruesta, Luesia, Sobrarbe o Sangüesa; va tenir com a patrimoni personal les vil·les de Centenero, Salamaña, Larrosa, Siebosa, Bescós, Larbués, Villanovilla i Lasús; va posseir fins a vuit esglésies; i va tenir moltes altres propietats com palaus, molins, cases, horts i vinyes en unes quaranta localitats d'Aragó, Sobrarbe i Ribagorça.

En el repartiment de les seves possessions, Sancho Galíndez i la seva esposa Doña Urraca van donar el Castell de Biel a l'encara príncep Sancho Ramírez, qui apareix com a tinent l'any 1062. L'any 1063, a la mort de Ramiro I, Sancho Ramírez es convertí en rei d'Aragó. Es casà l'any 1065 amb Isabel de Urgel, amb qui tingué un fill, el futur rei Pere I. Isabel va morir l'any 1069 i Sancho Ramírez va contreure matrimoni en segones núpcies amb Felicia de Roucy l'any 1071, amb la qual va tenir tres fills: Fernando Sánchez d'Aragó, Alfonso I Sánchez i Ramiro II Sánchez.

Sancho Ramírez va lliurar com a dot matrimonial el castell de Biel a la seva esposa Felicia de Roucy. Felicia de Roucy va manar reconstruir el castell i fer-lo a l'estil dels de la seva terra. El resultat fou l'actual castell de Biel, tipus donjon, que complia alhora les funcions militar i palatina. És a partir d'aquest moment que el castell apareix mencionat en alguns documents com "*El castell del Rei*".

5.1.2.3. El castell del Rei

Retornant al context històric general de la Reconquesta, trobem que el rei Sancho Ramírez, donada la superioritat musulmana a camp obert, no aconseguirà conquerir places importants a nivell peninsular. El seu territori, no obstant, es veurà ampliat a causa de la mort sense descendència del Rei de Pamplona Sancho IV l'any 1076, la qual cosa li permetrà heretar el Regne de Pamplona i convertir-se en el seu rei.

Com ja s'ha dit, no aconseguirà places importants a nivell peninsular, però sí que conquerirà algunes places de menys importància com les de Biota, Sádaba o Luna dins de la comarca de les Cinco Villas. Biel fou una plaça important com a punt de partida de la reconquesta de la comarca de les Cinco Villas i fou aquest el motiu que va portar a que la població de Biel es mantingués sota control directe de la família del rei, passant a anomenar-se el seu castell, com ja s'ha comentat, "*El castell del rei*".

S'ha documentat que un home anomenat Banzo Anzones[13], qui, segons sembla, gaudia de la confiança del rei, fou tinent de Biel l'any 1093.

La mort de Sancho Ramírez l'any 1094 permetrà l'arribada al tron del seu fill Pere I. Pere I tindrà un paper més important en la Reconquesta d'Aragó i aconseguirà ocupar algunes places a l'est (com Osca i Barbastro) per a les quals el seu pare havia deixat preparat el terreny. Pere I era fill del primer matrimoni de Sancho Ramírez i, per tant, no era descendent de Felicia de Roucy. Aquest fet provocarà que, durant uns anys, el castell de Biel deixi de ser "*El castell del Rei*" pròpiament dit, doncs no serà propietat de Pere I.

Felicia de Roucy morirà l'any 1096 i, donat que el seu primer fill, l'infant Fernando, havia mort l'any 1086 a l'edat de quinze anys, serà Alfonso Sánchez qui es convertirà en tinent de Biel. Alfonso Sánchez

13 ASÍN GARCÍA, Nuria (coord.). *Comarca de las Cinco Villas*. Publicaciones digitales: COLECCIÓN TERRITORIO (http://portal.aragon.es/portal/page/portal/INFTERR/PUBLICACIONESDIGITALES/COLECCIONTERRITORIO) pàgs 78-79

ostentarà el títol de tinent de Biel des del 1096 al 1104, any en què, a la mort sense descendència del seu germanastre Pere I, es convertirà en el rei Alfons I d'Aragó, més conegut com "El batallador".

5.1.2.4. Alfons I el Batallador i Biel

Alfons I fou un rei molt important en la història del Regne d'Aragó, ja que fou el veritable artífex de l'expansió del regne, d'on li prové el sobrenom de "El Batallador". Alfons I, durant els seus trenta anys de regnat, va aconseguir quadruplicar l'extensió del Regne d'Aragó, ocupant ciutats tan importants com Ejea, Saragossa, Tarazona i Tudela.

La vil·la de Biel fou una població amb un paper molt important en la vida del monarca. Si bé alguns apunten que el lloc de naixement del monarca és Siresa, d'altres afirmen que el lloc de naixement d'aquest rei aragonès fou el Castell de Biel[14], el qual era propietat i residència de la seva mare Felicia de Roucy. Sí és segur que en ell passà la seva infància i hi fou educat. Com ja s'ha explicat, als 26 anys es convertí en tinent de la Vil·la de Biel i vuit anys després, a la mort de Pere I, va esdevenir rei d'Aragó.

Com a rei, va elaborar una estratègia de conquesta del territori ocupat pels musulmans. Alfons I va fixar com a objectiu primordial l'ocupació de Saragossa sense deixar darrere d'ell cap territori sense ocupar. Sota aquesta premissa, va iniciar la reconquesta, partint des de las Altas Cinco Villas (on el seu pare havia realitzat ja algunes conquestes, com la de Luna, en la reconquesta de la qual Biel va tenir un paper fonamental) cap al sud.

Les seves primeres conquestes importants van arribar a l'any 1105 amb l'ocupació d'Ejea de los Caballeros (capital en l'actualitat de les Cinco Villas) i Tauste. Segons les referències documentals, l'ocupació d'aquestes dues ciutats va ser dura i difícil, sobretot en el primer dels casos. Així, un cop ocupades les Cinco Villas, va continuar avançant, arribant a assolir el seu objectiu de conquerir Saragossa l'any 1118.

Malgrat haver assolit el seu objectiu, Alfons I no es va aturar en la reconquesta del territori i va continuar desplaçant la frontera del Regne d'Aragó cap al sud. A mesura que aquesta frontera es desplaçava, la població de Biel, que havia estat molt relacionada amb els reis d'Aragó, va perdre importància com a punt estratègic militar. D'aquesta manera, durant el seu regnat, Alfons I abandonarà la tinença de la Vil·la de Biel i l'atorgarà al seu amic Castán de Biel, qui l'ostentarà entre els anys 1110 i 1135. Existeixen diversos documents en els quals consta la tinença de Castán de Biel de la Vil·la de Biel els anys 1118[15], 1129[16] i 1135[17].

5.1.2.5. La mort del Batallador

La mort d'Alfons I sense descendència va comportar una època de gran inestabilitat per al regne, doncs aquest havia deixat totes les seves possessions als ordres militars. Aquesta decisió no va ser acceptada per la noblesa, la qual va decidir dividir el territori en Navarra i Aragó, passant a ser rei d'aquest segon regne el germà d'Alfons I, Ramir II "el Monjo".

---

14 La "ruta del batallador" i la "ruta de los castillos", ambdues rutes turístiques per la comarca de les Cinco Villas, presenten el castell de Biel com a lloc de naixement d'Alfons I, sent Biel el punt de partida de la primera de les rutes.

15 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000957**

16 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000752**

17 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000766**

Ramir II va seguir vinculat d'alguna manera al castell en el qual passà la seva infància amb el seu germà. Hi ha diversos documents que demostren l'estada del rei Ramir II a la torre de Biel durant un període en el qual va dur a terme la donació d'un molí als monjos del Monestir de San Juan de la Peña.

L'any 1137 es produirà la unió del Regne d'Aragó amb el Comtat de Barcelona mitjançant el casament de Petronila d'Aragó (filla de Ramir II) i Ramon Berenguer IV l'any, donant lloc a la formació de la Corona d'Aragó. Aquesta vinculació amb la casa comtal de Barcelona serà un dels factors que propiciaran la pèrdua d'importància de Biel

5.1.2.6. La desvinculació del castell de Biel amb la família reial aragonesa

Com ja hem vist, Biel va gaudir d'una vinculació molt directa amb la família reial aragonesa al llarg dels segles XI i XII, arribant aquesta fins a principis del segle XIII.

A partir del segle XIII el castell perd renom i va anar decaient en importància fins que, al segle XV, es va convertir en un lloc senyorial. Hi ha diferents factors amb els quals podríem explicar aquest fet.

El primer és el desplaçament de la frontera cristiano-musulmana cap al sud. Biel sempre s'havia caracteritzat per la seva posició estratègica de cara a la Reconquesta del territori envaït pels musulmans. El desplaçament d'aquesta frontera va provocar, per tant, la pèrdua de tot el valor militar de la població i del seu castell.

Malgrat el desplaçament de la frontera, aquesta vinculació amb la casa reial s'havia mantingut gràcies a l'estreta relació dels diversos reis amb el castell de Biel: Sancho Ramírez que l'havia rebut del seu institutor; Felicia de Roucy que l'havia obtingut com a dot matrimonial i l'havia manat reconstruir; i els reis Alfons I i Ramir II que hi havien viscut a la seva infància. D'altra banda, la tinència de la població havia estat durant aquest temps en mans d'amics o nobles de gran confiança de la família reial com els ja citats amb anterioritat Sancho Galíndez (conseller de Sancho Ramírez i Ramir I), Banzo Anzones (home de confiança de Ramir I) o Castán de Biel (amic d'Alfons I). Petronila, filla de Ramir II, però, no va tenir aquest tipus de vincle.

La manca d'aquest vincle es deguda a que Peronella d'Aragó fou concebuda amb l'únic objectiu de donar continuïtat a la dinastia d'Aragó. Després de morir el rei Alfons I sense descendència, una sèrie de successos van portar a la proclamació de Ramir, germà menor d'Alfons, com a rei d'Aragó. Ramir II era religiós (d'aquí li ve el sobrenom de "el Monjo") i es casà amb Inés de Poitou amb l'única finalitat de tenir un descendent. Un any després del naixement de Petronila, els seus pares firmaren les capitulacions matrimonials a Barbastro amb el comte Ramon Berenguer IV. Les condicions imposades per Ramir II foren acceptades per Berenguer, solucionant així els problemes de successió del Regne d'Aragó. Un cop solucionat el problema, Ramir II es va retirar a un monestir d'Osca (conservant el títol de rei) i Inés de Poitou retornà a França. Petronila fou educada a la cort comtal de Barcelona, lluny del castell en el que ho havien fet el seu pare i el seu oncle.

Tots aquests factors van contribuir a la desvinculació mencionada que es va fer present sobretot a partir del segle XIII, malgrat al llarg d'aquest segle la vil·la encara va tenir certa importància per les disputes territorials amb Navarra.

5.1.2.7. Els últims tinents i la transformació de Biel en una vil·la de senyoriu eclesiàstic

En els segles posteriors a la seva desvinculació amb la família reial, la documentació referent a la vil·la comença a ser escassa i resulta més difícil concretar a qui pertanyia la tinència del castell i de la vil·la.

Al segle XII va tenir diversos tinents coneguts, com Calvet de Biel l'any 1166[18] i Ximeno de Luesia l'any 1197[19]. Calvet de Biel fou, potser, l'últim gran vincle entre Biel i la Corona d'Aragó. Aquest fet es pot aventurar per l'existència d'un document datat del 7 de setembre de 1166 en el qual el rei Alfons II d'Aragó (fill de Petronila i Ramon Berenguer IV) fa donació de diverses heretats i drets a Albarracín a Calvet de Biel per l'ajuda que aquest li ha prestat en la conquesta d'aquesta ciutat.

A partir del segle XIII comença a decaure en importància i va passant per les mans de diversos senyors, alguns més importants que d'altres. Si durant aquest segle conserva encara una mica del seu valor militar és a causa de les disputes territorials entre les Cinco Villas i el Regne de Navarra.

Al segle XVI trobem referits diversos tinents del castell de Biel, alguns dels quals també van arribar a posseir la vil·la. L'any 1312, Jaume II va posar el castell sota la tinença de Lupo Sancho de Luna. Després, el castell passà a ser governat per l'infant D. Joan (fill d'Alfons IV), qui més tard, l'any 1328, el vendria juntament amb la vil·la de Biel a Margarita de Luna. L'any 1333 tornaria a ser venut i, aquest cop, seria comprat per l'arquebisbe de Saragossa. Aquesta venda, però, va acabar sent aplaçada i el castell va continuar sent de senyoriu nobiliari. La reina consort Maria de Luna heretarà la tinença del castell de Biel i el seu marit, l'infant Martí (fill de Pere IV) el donarà a Enric de Trastàmara l'any 1380). En esdevenir rei l'any 1399, Martí I recuperarà la tinença del castell de Biel.

Al segle XV, l'any 1409, el rei Martí I va traspassar el castell a Ramon Mur. Aquest va perdre la seva tinença, però l'any 1426 el rei Alfons V va permetre a Joan Martínez de Luna, descendent de Ramon Mur, recuperar-la. Malgrat aquest fet, l'any 1444, D. Álvaro de Luna, hereu de Martínez de Luna, va vendre'l a Dalmau Mur, arquebisbe de Saragossa.

A partir d'aquesta data, l'any 1444, la vil·la de Biel va passar a ser un senyoriu eclesiàstic, restant la vil·la en mans dels Mur i l'arquebisbat de Saragossa fins al segle XVIII.

5.2 EL DONJON

El castell de Biel és un tipus de fortificació típicament europea anomenada **donjon**, paraula d'origen francès que significa "torre de l'Homenatge". El donjon era un tipus de construcció que fusionava la torre i la sala residencial en una única unitat arquitectònica de grans dimensions organitzada en dues o més plantes. Un recinte emmurallat, del qual podia formar part el donjon, completava el conjunt i servia per allotjar els cavalls i les latrines.

Aquest tipus de fortificació és el model més antic de castell senyorial i fou la principal aportació de França i Anglaterra a la història de les fortificacions dels segles XI i XII. El donjon és característic del nord d'Europa, resultant la seva repercussió en els països Mediterranis més aviat escassa, ja que es preferia la construcció de ciutadelles sense donar massa importància a ressaltar la torre de l'Homenatge. A la península també és més característic del nord, on resulta relativament abundant, mentre que al centre i al sud de la península la seva presència és escassa o inexistent.

5.2.1 L'ARRIBADA DEL DONJON A BIEL

El castell de Biel fou el primer donjon que es va construir a Aragó, és a dir, abans de la seva construcció no hi havia cap fortificació a la zona que en servís d'exemple o precedent. Això planteja el problema de per què es va escollir aquesta tipologia de fortificació i no una altra. Hi ha dues teories que intenten explicar aquest fet.

18 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000564**

19 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000931**

La primera és la proposada per Cristóbal Guitart[20]. Guitart apunta que la torre fou construïda per artífexs nòrdics arribats al nord d'Aragó com a acompanyants dels cavallers que l'any 1064 van dur a terme el setge a Barbastro o durant la croada de 1073, la qual va fracassar.

Una segona explicació ve donada pel matrimoni de Sancho Ramírez amb Felicia de Roucy. Sancho Ramírez havia rebut el castell de Biel com a donació de mans del seu ***eitán***, el comte Sancho Galíndez, l'any 1062. Quan Sancho Ramírez es casà amb Felicia de Roucy l'any 1071, el rei aragonès lliurà com a dot matrimonial a la seva esposa l'esmentat castell. El castell que va rebre Felicia, però, no era el castell tal i com el trobem en l'actualitat. El castell que la reina va rebre, seria el construït cap a l'any 1030 durant l'articulació de la línia de defensa en la frontera amb els musulmans de Sancho Garcés III (qui era rei de Pamplona i comte d'Aragó). Es creu que la reina Felicia, originària del nord de França, va manar refer el castell a la manera dels de la seva terra, afegint a la funció defensiva de la torre la palatina, i portant constructors del centre d'Europa per dur a terme aquesta reforma.

5.3 DESCRIPCIÓ I CARACTERÍSTIQUES FÍSIQUES

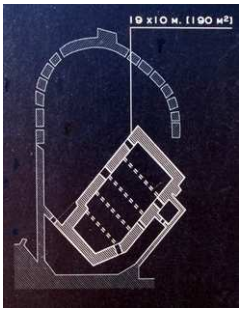

El castell de Biel és un donjon i, per aquest motiu, està format per una única torre de l'homenatge que no només tenia funció militar defensiva sinó que també complia la funció de residència.

El castell fou edificat sobre una plataforma rocosa que li atorgava una posició elevada en el terreny. De l'estructura defensiva que el rodejava se'n conserven amb prou feines unes poques restes, però aquestes permeten endevinar que l'esmentat recinte defensiu tenia forma oval.

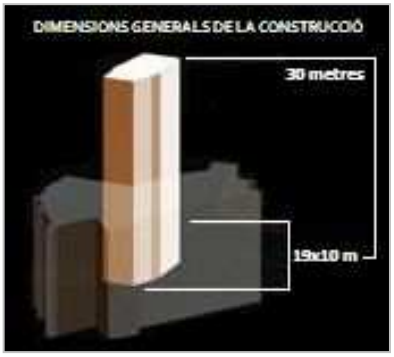

Les dimensions del castell són impressionants. La torre té una alçada de 30 metres, la qual cosa converteix el castell de Biel en un dels més grans de tot Aragó. La planta del castell té unes dimensions de 19x10 metres i era, curiosament, irregular. Aquest fet l'explica l'existència d'una antiga torre amb funció únicament defensiva (la construïda inicialment per Sancho Garcés III cap a l'any 1030) a la zona sud. Quan Felicia de Roucy manà cap a l'any 1070 reformar la torre, van llançar a terra el mur nord d'aquesta torre prèvia i van aprofitar la resta de l'edificació en la construcció de l'actual donjon, donant lloc a aquesta planta irregular.

La torre fou construïda amb carreus molt ben treballats assentats sobre una base de cal. En l'actualitat, només en resta aquest esquelet de pedra, doncs tota l'estructura interior, la qual era de fusta, s'ha perdut amb el pas del temps. Els murs són totalment rectes i tenen un **aparell** elaborat amb molta cura, cosa inusual al segle XI. En ells s'obren petites finestres sageteres, altes i estretes, les quals tenen una funció clarament defensiva. En els pisos corresponents a la primera i segona planta es van obrir, amb posterioritat, grans finestrals. La reforma fou manada al segle XVI per l'arquebisbe de Zaragoza Don Hernando de Aragón, qui en aquells moments era senyor de Biel, amb l'objectiu de proporcionar més llum a

20 GUITART APARICIO, Cristóbal. *Castillos de Aragón*, vol. I. Ed. Librería General, Zaragoza, 1979. p.146 Situa la construcció del castell a l'últim terç del segle XI i proposa aquesta teoria per explicar que el castell sigui de tipus donjon.

l'interior de la torre.

No és segura la forma de la coberta del castell. Alguns apunten que podia ser que tingués una coberta de fusta similar a l'actual (la qual és de quatre aigües i fou col·locada l'any 1996), tenint un aspecte més residencial; d'altres opinen que la part superior estava formada per merlets, complementant la funció defensiva. En canvi, sí que és segur que a la planta superior, i així ho demostren els forats que s'han trobat en els carreus de l'esmentada planta, hi havia un **cadafal** de fusta que donaria tota la volta a la part superior i el qual tindria una funció evidentment defensiva.

L'accés al castell de Biel es realitza a través d'una entrada situada a l'angle nord-oest de la torre. Un cop s'ha traspassat, entrem a un passadís molt ample on trobem, a la nostra esquerra, la base del costat nord de la torre i, a la nostra dreta, el perímetre del recinte emmurallat. Aquest mur exterior, però, no és totalment paral·lel al mur nord de la torre i, per aquest motiu, l'espai pel qual s'ha entrat es va reduint fins que tots dos murs convergeixen en un passadís molt estret pel qual només es pot passar d'un en un, cosa molt útil des del punt de vista de la defensa. Aquest passadís té unes escales que ens conduiran a la porta que permet l'accés l'interior de la torrassa. Si, en canvi, es passa de llarg aquesta porta, s'arribarà a una sala situada entre el mur sud i el mur del perímetre exterior de la qual es parlarà més endavant.

El donjon de Biel estava estructurat en cinc plantes, cadascuna de les quals tenia una superfície de 105 m². La planta inferior s'aixecava sobre un **basament** massís de 3 metres i servia com a cavallerissa o magatzem.

La primera planta (si considerem la planta inferior com a soterrani) era la planta a través de la qual s'accedia a la torrassa (després d'haver passat pels passadissos anteriorment explicats). Aquesta porta d'accés estava en altura i s'obria cap a l'est amb un arc de mig punt. Aquesta planta i la immediatament superior eren les plantes residencials o nobles. En aquestes plantes hi ha diversos elements que són característics de la funció palatina que complia la torre i mostren la importància que va tenir el castell.

Per exemple, a les finestres hi ha uns foradets a les parts superior i inferior els quals s'utilitzaven per col·locar unes fustes que tancaven les finestres i permetien que a l'hivern no fes tant de fred. Una altra característica és un buit a un dels murs en el qual hi aniria una xemeneia o forn. La latrina, que només estava dins del castell en aquells que eren més importants, és un altre element característic de la torre. Aquesta latrina no és més que un sortint en un dels murs exteriors amb un forat que dóna a fora. En darrer lloc, es pot parlar d'una sala situada entre el mur sud i el mur del perímetre exterior, citada anteriorment, la qual podria ser que servís de "nevera" o que, més possiblement, fos un lloc on emmagatzemar aigua, element molt important i necessari durant un setge al castell.

Les dues plantes superiors tenien una funció purament defensiva. En els murs d'aquestes plantes es poden observar uns grans forats en els quals es col·locaven les fustes que servien de base pel cadafal.

En aquestes plantes, i per la seva funció defensiva, les finestres eren una mica més grans, doncs tenien l'objectiu de permetre la sortida dels defensors.

Als murs de cadascuna de les plantes anteriorment descrites es conserva l'inici de quatre arcs de mig punt que permeten observar on anaven col·locades les bigues de fusta que sustentaven els diferents pisos i compartimentaven la torre fent-la habitable.

5.4 UN PUNT ESTRATÈGIC EN LA RECONQUESTA

La comarca de les Cinco Villas i, concretament, la zona de les Altas Cinco Villas, a la qual pertany Biel, foren un punt important en la reconquesta cristiana del Regne d'Aragó. Aquest fet no és demostrat només per la seva posició estratègica en la frontera entre territori musulmà i territori cristià i les fortaleses i castells que trobem a tota la comarca, doncs també hi ha diversos documents que ens permeten fer-nos-en una idea.

L'augment de cartes de població emeses pels reis aragonesos des de finals del segle XI és un indicador de la necessitat d'homes per a la lluita. Molts d'aquests homes eren recompensats per la seva col·laboració en la guerra amb privilegis nobiliaris anomenats *Salves d'infançonia*. Els infançons, és a dir, aquells que tenien una salva d'infançonia, pertanyien a l'estament de la baixa noblesa i, per tant, no havien de pagar impostos.

Aquest tipus de nobles era molt abundant a la comarca[21], tant com per a poder afirmar que *"La comarca de las Cinco Villas nos aparece en los siglos XII al XIV como tierra de infanzones"*[22], fet que demostra la implicació de la comarca en la reconquesta.

A Biel el nombre d'infançons era també molt abundant. Juntament amb Undués de Lerda, era una de les poblacions amb més casals d'infançons (11), quedant només per darrere d'Orés (14) i per davant de poblacions com Luesia (10), Uncastillo (8) o Sádaba (6).

L'abundància d'infançons portava a realitzar la comprovació que les salves havien estat correctament atorgades. Existeix un document de 1325 en el qual Jaume II reafirma les salves atorgades amb anterioritat a alguns homes de Biel proclama la validesa d'aquestes per als seus successors.[23] Alguns dels habitants de la població que van obtenir la seva infançonia realitzant la salva corresponent després de l'actuació de Jaume II són els que es poden veure en la imatge següent:

BIEL	
1345: García Aznar	Casal en Biel
1345: Íñigo de Longares	» » Biel
1352: Sancho Pérez Don Elvira	» » Biel
1352: Juan Gil de Ayneto	
1352: Pedro Lopez de Atrián	
1357: Miguel de Fuertes	» » Biel
1360: Pedro Pérez	» » Biel
1360: Martín Gil	» » Biel
1360: Ximeno de San Pedro (alias Gavás)	» » Biel
1364: Pedro Solano	Casal «de los Porquetes» en Biel
1380: Juan López de Biel	» » Biel

[21] *"La recopilación de más de 2.000 salvas de infanzonía me permite constatar que, en relación con el resto de Aragón, la densidad de miembros de la baja nobleza y de «casales» de donde ésta deriva es muy superior a la media."* en FALCÓN PÉREZ, Maria Isabel, *Las Cinco Villas, tierra de infanzones,* p.307

[22] FALCÓN PÉREZ, Maria Isabel, *Las Cinco Villas, tierra de infanzones,* p.307

[23] APÉNDICE IV en FALCÓN PÉREZ, Maria Isabel, *Las Cinco Villas, tierra de infanzones,* p.320-322

La reconquesta fou, per tant, un fet important en el desenvolupament de la població ja que va permetre que alguns dels seus habitants aconseguissin privilegis nobiliaris esdevenint infançons i va donar prestigi a la vil·la per la seva col·laboració en aquest procés històric.

La importància que va tenir la reconquesta en la vil·la de Biel, però, no es limita a aquests dos fets que acabo d'assenyalar, sinó que va molt més enllà ja que fou aquesta reconquesta el context que va permetre l'inici del desenvolupament demogràfic i econòmic de Biel.

Per a defensar el territori que ja estava en mans dels cristians i facilitar el seu avenç per les terres musulmanes, era molt important l'existència d'una base demogràfica molt nombrosa. Les Altes Cinco Villas eren però, en aquells inicis de la reconquesta (segle XI), una zona semidesèrtica. Això va portar als reis a la redacció de nombroses cartes de població (es constata un increment notable d'aquestes a finals del segle XI) que van atreure gent molt diversa. Alguns foren cristians d'altres nuclis rebels que arribaven atrets per la possibilitat de col·laborar en la reconquesta, guanyant així mèrits i aconseguint privilegis (d'aquí la gran presència d'infançons a la comarca de les Cinco Villas); altres eren persones que buscaven una forma de sobreviure i s'havien vist atrets pels privilegis que atorgaven aquestes cartes de població tals com terres per conrear, impostos reduïts o habitatge.

Gràcies a aquestes cartes de població, Biel es va poder consolidar com un nucli demogràfic important al voltant de la torre del castell, símbol de la posició estratègica de la vil·la i de l'enfrontament amb els musulmans.

Entre els nous pobladors que van arribar a la vil·la amb l'objectiu d'assentar-s'hi i establir-hi la seva llar, destaca la població jueva, doncs aquesta serà la gran impulsora del desenvolupament econòmic de Biel. Les cartes de població dels reis aragonesos van atreure un gran nombre de jueus procedents del sud de França que es van establir en un barri (diferent del cristià) al peu del castell. La comunitat jueva creixerà al llarg dels segles que romandrà a la vil·la (des de la seva arribada al segle XI fins a la dissolució forçada a finals del segle XV), constituint-se en **aljama** a finals del segle XIII i arribant a convertir-se en una de les vuit jueries més importants de tot l'Aragó.

6. LA JUERIA DE BIEL

Situada en la zona nord de la vil·la, en una zona elevada i propera al castell-fortalesa, la jueria de Biel és una de les vuit jueries més importants de tot Aragó en termes absoluts i la segona de la comarca de les Cinco Villes, després de la d'Ejea de los Caballeros. És aquesta importància la que l'ha portada a ser inclosa en el projecte "Aragón Espacio Sefarad" impulsat per la Diputación Provincial de Zaragoza, el qual té com a objectiu recuperar les jueries de tota la província per a rescatar aquesta important part del passat històrc d'Aragó.

De la mateixa manera, la població de Biel ha estat inclosa en una de les rutes turístiques, la "ruta de las juderías", de la comarca de las Cinco Villas entre d'altres poblacions com Ejea de los Caballeros, Tauste, Luesia, El Frago, Luna, Uncastillo o Sos del Rey Católico. La presència dels jueus a la comarca data dels segles XI i XII moment en el qual, en el context de la reconquesta, s'estava portant a terme la repoblació del territori amb cartes de població. Aquesta situació va comportar una presència jueva molt important a la comarca i, a partir del segle XIII, els jueus van començar a organitzar-se en aljames en algunes poblacions. Amb aquests precedents, la comarca va viure una situació excepcional pel que fa a l'aspecte jueu, ja que en moltes poblacions la proporció d'habitants jueus es situava per sobre del 25%, un percentatge molt superior al que es donava en la resta del territori cristià, que rondava el 5%.

La jueria, però, no només va tenir un pes important en la població en l'aspecte demogràfic, sinó que també resultà fonamental en l'economia, en la qual els jueus jugaven un paper destacat com a artesans, principalment pelleters i sastres.

6.1 DEMOGRAFIA I POBLACIÓ

6.1.1 L'ARRIBADA DELS JUEUS A LA VIL·LA

Els primers jueus que arriben a la vil·la ho fan al segle XI en el context històric de la reconquesta. Biel era una zona escassa en població que es trobava a la zona fronterera on entraven en conflicte els nuclis rebels cristians i el territori musulmà. Per a una millor defensa del territori i permetre l'avanç de la reconquesta, era important la repoblació d'aquest territori i, amb aquest objectiu, els reis van redactar **cartes de poblament**.

Des de finals del segle XI es constata a las Cinco Villas un augment de les cartes de poblament[24] que van servir per atreure nous pobladors. Molts d'aquests pobladors foren cristians col·laboraren en el procés de reconquesta (aconseguint privilegis i terres a canvi de part del rei, motiu pel qual a la comarca abunden els *infanzones*), però aquestes cartes de poblament també van atreure un gran nombre de jueus provinents, principalment, del nord de França.

Aquestes famílies jueves es van propagar amb facilitat pel territori, aprofitant els drets i avantatges fiscals que els oferien les cartes de poblament, gràcies al fet que aquestes no discriminaven per raons religioses i eren universals. Aquestes cartes expressaven aquesta universalitat convocant a *quantos veneritis ibi populare* o *quod totos ibi veniatis populare*[25].

24 Ledesma Rubio, M. L., «La colonización de las Cinco Villas y su organización social en los siglos XI y XII», en Actas de las II Jornadas de Estudios de las Cinco Villas, Ejea, 1987, p. 50.

25 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Los judíos de las Cinco Villas en la Edad Media: Historia de una convivencia dual" en "La Comarca de las Cinco Villas", publicación digital de Aragón Territorio, p. 93

L'arribada de nous pobladors va provocar un intens impuls en l'economia de la vil·la de Biel i de tota la comarca de les Cinco Villas que afavorirà, a la seva vegada, l'arribada més pobladors de tot tipus. Alguns dels elements que propicien aquest auge econòmic, a més de l'expansió demogràfica, són l'increment de les terres conreades (gràcies a les concessions reials efectuades en les cartes de població, que van posar un gran nombre de terres en mans dels municipis), l'auge mercantil, l'augment de l'activitat ramadera, la consolidació de la demanda i l'inici d'una modesta activitat manufacturera, portada a terme principalment per jueus.

El context històric de la reconquesta i les necessàries cartes de poblament no foren l'únic element que afavorí l'assentament de la població jueva a la vil·la de Biel, ja que també va tenir molt de pes el context sociopolític. La vil·la de Biel, a l'igual que moltes altres poblacions de les Altas Cinco Villas, no va arribar a tenir ocupació musulmana, per la qual cosa no hi va haver població mudèjar a la zona, fent que els jueus fossin l'única minoria i permetent-los una consolidació i un protagonisme major (tant a nivell qualitatiu com quantitatiu) que el que van tenir en altres zones del territori peninsular gràcies al seu valuós perfil professional (eren artesans, tenien iniciativa econòmica i mercantil i alguns exercien professions de gran importància).

6.1.2 LA CONSTITUCIÓ DE L'ALJAMA

Ja al segle XIII, entre 1274 i 1294, en un clima de pau social i prosperitat comercial donada per la convivència de jueus i cristians a la vil·la, la població jueva de Biel es va constituir en la seva pròpia aljama. Les aljames eren organitzacions jurídiques amb una estructura administrativa rudimentària, inspirada en els consells cristians, als quals prenen com a model, que reunien tota la població jueva d'una localitat, disposaven d'òrgans de govern propi (malgrat que seguien supeditades al rei o al senyor, segons el tipus de vil·la) i tributaven autònomament. Els impostos (anomenats *pechas*) els pagaven directament al rei fins que al 1444 Biel passa a formar part de les possessions de l'arquebisbe de Saragossa (serà el mateix cas que es podrà trobar a El Frago o a Luesia).

L'aljama de Biel, de la mateixa manera que la resta de les aljames de les Cinco Villas, però a diferència de moltes altres aljames d'Aragó, es mantindrà activa fins al mateix moment de l'expulsió.

Moltes poblacions de les Cinco Villes a més de Biel tenien la seva pròpia aljama: les anteriorment citades de El Frago i Luesia, Ruesta, Uncastillo, Luna, Tauste, Ejea de los Caballeros i Sos, constituïdes entre 1271 i 1274, exceptuant la darrera que es constituí en el mateix període que la de Biel. Aquestes comunitats, però, no es comportaven com a cèl·lules independents, sinó que van teixir una xarxa de relacions mercantils, afectives i familiars molt forta que, possiblement, fou un dels factors que propicià el manteniment de totes aquestes aljames fins al moment de l'expulsió.

Un dels factors que permet la creació d'aquesta xarxa es la proximitat d'unes poblacions amb les altres (no n'hi ha cap que es trobi a una distància de més de 15 ó 25 quilòmetres d'una altra població), ja que això els permetia fer viatges d'anada i tornada en un mateix dia tenint per segur, a més, que, si en tenien la necessitat, podrien passar la nit en casa d'amics o familiars. Aquesta convicció va fomentar un moviment continu de persones i idees d'unes aljames a les altres sense la necessitat de dur a terme fires i mercats i va permetre una circulació de diner més intensa, fomentant així el desenvolupament econòmic de la comarca.

6.1.3 EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA DE LA VIL·LA

6.1.3.1 Demografia jueva als segles XIV i XV a la Corona d'Aragó

A finals del segle XIV les comunitats jueves de la Corona d'Aragó van frenar el seu creixement vegetatiu a causa de tres fets fonamentals: les epidèmies de Pesta Negra, la guerra amb Castella (que afectà principalment al sud d'Aragó) i els *pogroms* de 1391.

La Pesta va provocar l'augment de la mortalitat i la reducció de la natalitat (per la disminució dels coeficients de fertilitat i nupcialitat), posant en risc, fins i tot, el relleu generacional, la qual cosa va provocar una marcada decadència en algunes comunitats jueves. Les comunitats del sud del Regne d'Aragó, a més, es van veure afectades per la ja mencionada guerra, que es va donar a l'últim terç del segle. Els *pogroms* de 1391 van marcar un canvi radical "*en las relaciones intercomunitarias al pasarse de la «convivencia» a la «coexistencia»*"[26] però no demogràfic, ja que la mortalitat que van provocar aquests violents atacs contra els jueus no es pot considerar que influís en el substrat poblaciona. Els *pogroms*, a més, van marcar l'inici de les conversions massives de jueus (les quals es veurien accentuades posteriorment arran de la Disputa de Tortosa de 1413-1414) per la por que havia provocat en alguns jueus el fanatisme cristià.

La reducció de la població jueva a la Corona d'Aragó es mostra en la taula[27] i la gràfica[28] següents:

Territorios	1391	1419	1492
Aragón	9.000	4.500	3.000[29]
Cataluña	10.000	2.000	1.500
Valencia	4.800	400	600
Mallorca	3.000	300	100

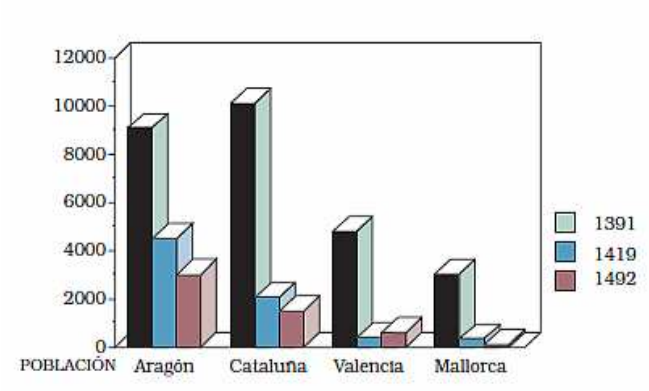

Els tres factors anteriorment citats van provocar, com es pot veure, una reducció dràstica en el nombre de població hebrea de tots els territoris de la Corona d'Aragó. De la mateixa manera, les conversions massives van causar desaparició de les comunitats jueves d'algunes localitats i foren un dels factors que marcà la decadència de les aljames jueves, ja que molts d'aquells que es van convertir eren o bé jueus rics o bé jueus que pertanyien a les classes dirigents de les aljames.

"El efecto fulminante sobre la franja oriental del reino lo deja patente un informe emitido a fines de 1414, donde se certifica que en Alcañiz, Caspe, Maella, Alcorisa, Castellote y Molinos subsisten quince casas, mientras que en Fraga, «notabilis et populosa temporibus preteritis», «guey no hi ha alguna juderia». Los

26 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 25

27 RIERA SANS, Jaume, «Judíos y conversos en los Reinos de la Corona de Aragón durante el siglo XV», en II Curso de Cultura Hispano Judía y Sefardía, Toledo, 1993, p. 79.

28 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 29

29 "*No obstante, entiendo que, con todo tipo de cauciones, los datos obtenidos deben ser evisados en lo concerniente al Reino de Aragón, porque el referido judaísta tabula tres mil judíos como población total cuando éstos, según la información indirecta que maneja, subsidiaria, a su vez, de otra, es atribuida sólo a los expulsados. […] Según se desprende de nuestros propios cálculos –sujetos a criterios restrictivos y, en cualquier caso, susceptibles de ser revisados a la luz de nuevos hallazgos–, los judíos residentes en el Reino de Aragón se encuentran próximos a las 8.000 ó 9.000 personas*"
MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 29-30

vecinos de Tamarite en 1412 habían sido deportados al exterior de la villa, y su sinagoga consagrada al rito cristiano. Aínsa y Barbastro en 1415 oficialmente no están habitadas. Montalbán en el verano de ese mismo año veía partir a la última familia con destino a una judería de realengo."[30]

Si bé anteriorment s'ha dit que, al llarg dels segles XIV i XV, moltes comunitats jueves van desaparèixer i d'altres van veure reduïda la seva població dràsticament, no succeí igual en totes les poblacions ni comarques. Al Regne d'Aragó, moltes poblacions van mantenir-se estables demogràficament parlant al llarg d'aquest període i algunes, fins i tot, van veure ampliada la seva població. El cas paradigmàtic és el de Monzón[31], població enriquida gràcies a una indústria tèxtil i pelletera que va veure augmentada la seva població de 87 focs l'any 1397 a 147 el 1451 gràcies a l'arribada de població jueva que es negava a convertir-se al cristianisme d'aljames de la franja oriental que havien desaparegut.

Malgrat que els regnes de la Corona d'Aragó havien constituït fins al segle XIV un dels territoris més poblats per jueus de l'occident europeu, proporcionalment, la població hebrea mai havia representat més d'un 3%[32]. Aquest percentatge es va situar, a causa dels factors anteriorment citats, al 1,2%[33] a finals del segle XV.

Si ens centrem només en el Regne d'Aragó, les dades relatives són més destacades. En comparació amb Catalunya, on els jueus difícilment superaven el 2% en les poblacions inferiors a 500 habitants i amb prou feines arribaven al 7% en les ciutats més poblades, a Aragó aquests nivells es van superar en alguns moments i algunes ciutats com a Saragossa (9%), Osca (16%) ó Calataiud (17%)[34]. Cal citar que si bé les comarques frontereres amb Castella es van veure afectades per la guerra amb aquest regne a finals del segle XIV, els *pogroms* van tenir menys incidència a Aragó que en d'altres llocs com Castella, Catalunya o València, ja que els atacs es van centrar en algunes jueries dels Pirineus com la de Jaca.

En el moment de l'expulsió, el nombre percentual de jueus també era superior a Aragó en comparació amb Castella (1,6%)[35] o el conjunt de la Corona (1,2%) amb un 3,5%[36]. D'altra banda, si parlem en termes absoluts, trobarem que el nombre de jueus que hi havia al Regne d'Aragó l'any 1492 era d'entre 9.000 i 10.000 jueus i es calcula que, d'aquests, més d'una tercera part va negar-se a la seva conversió i va exiliar-se.

Malgrat totes aquestes dades referents a la Corona d'Aragó i al Regne d'Aragó, la situació demogràfica a la comarca de les Cinco Villas i, per tant, a la població de Biel, fou molt diferent.

---

30 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 28

31 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Sólo un quinto de los judíos de la aljama de Zaragoza sobrevivió a la peste negra", en Estadísticas Históricas de Revista Fuentes Estadísticas nº25, Abril de 1997

32 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 24

33 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 30

34 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Sólo un quinto de los judíos de la aljama de Zaragoza sobrevivió a la peste negra", en Estadísticas Históricas de Revista Fuentes Estadísticas nº25, Abril de 1997

35 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 30

36 El càlcul s'ha fet prenent les dades que situen la població jueva d'Aragó en 9.000 jueus i la població total en 257.000 [MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Las comunidades judías de la Corona de Aragón en el siglo XV", en Judíos. Sefarditas. Conversos: La expulsión de 1492 y sus consecuencias, Valladolid, 1995, pág. 30]

6.1.3.2 Demografia al segle XV a la vil·la de Biel

Els grans esdeveniments que havien minvat la població jueva del Regne d'Aragó al llarg del segle XIV havien tingut poca incidència a la comarca. Pel que fa a les pestes, no hi ha indicis documentals que demostrin que aquestes pestes provoquessin un gran nombre de morts a diferència de, per exemple, a l'aljama de Saragossa, on només va sobreviure una cinquena part de la població jueva i es van veure obligats a ampliar el cementiri per l'elevada mortaldat[37]. La Guerra dels Dos Peres, que enfrontà Castella i Aragó, no va tenir implicacions territorials per a la comarca, si bé possiblement en tingués econòmicament i demogràficament (en forma d'impostos i joves que van a la guerra, respectivament) i els *pogroms* tingueren poca incidència dins d'Aragó, centrant-se principalment a jueries dels Pirineus com la de Jaca. En no patir una gran incidència per part de cap d'aquests factors, les Cinco Villas van entrar al segle XV en una situació molt positiva, com demostren els padrons fiscals de principis de segle.

En el moment de màxim resplendor de la comarca la població jueva va superar sobradament el miler de persones arribant a representar més del 25% de la població, una mitja molt superior a la de la resta de territoris hispànics.

El cas de Biel fou especialment destacat. En el **fogatge** de les Corts de Maella realitzat l'any 1405 amb ànim recaptador es recull que a Biel tributaven 51 focs jueus i només 20 de cristians. Això vol dir que més del 70% de la població que pagava impostos a la vil·la era jueva. No cal oblidar, però, que a la comarca de les Cinco Villes, pel seu paper en la reconquesta, abundaven els nobles de baixa categoria (*infanzones*) que no pagaven impostos i que, per tant, no constaren en aquests fogatges. Es calcula que el nombre de fogatges cristians que no pagaven impostos era de 26, deixant una proporció de 51 focs jueus davant de 46 cristians, de tal manera que els jueus representaven més del 50% de la població de la vil·la de Biel.

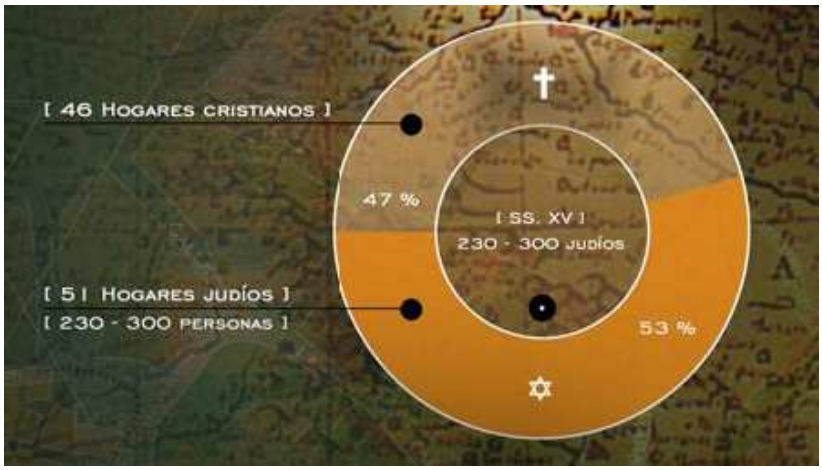

Per a calcular el nombre d'habitants que aquests 51 focs jueus representaven, s'utilitza un factor multiplicador d'entre 4 i 5, que són el nombre d'habitants que es calcula que podria tenir cada casa[38]. Al llarg del segle XV, la població oscil·laria entre els 230 i 300 habitants jueus.

37 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Sólo un quinto de los judíos de la aljama de Zaragoza sobrevivió a la peste negra", en Estadísticas Históricas de Revista Fuentes Estadísticas nº25, Abril de 1997

38 "*Los estudios sobre la población judía del Medievo se basan en fuentes fiscales que operan sobre la categoría de casa o fuego, correspondiendo a la unidad fiscal de los sujetos tributarios o pecheros -no se incluyen francos y exentos-, a la que suelen aplicar los demógrafos históricos un coeficiente multiplicador de 4 ó 4'5, atendiendo a la estructura familiar vigente*." MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Sólo un quinto de los judíos de la aljama de Zaragoza sobrevivió a la peste negra", en Estadísticas Históricas de Revista Fuentes Estadísticas nº25, Abril de 1997

Al segle XIV els *pogroms* havien canviat les relacions entre ambdues comunitats i havien marcat l'inici de les conversions massives de jueus (per por al fanatisme cristià i aprofitar avantatges fiscals) les quals s'havien vist accentuades a principis del segle XV amb la Disputa de Tortosa. No sembla que aquests esdeveniments tinguessin la mateixa incidència a la població jueva de les Cinco Villas si comparem en la gràfica[39] les dades poblacionals que ens proporcionen a principis de segle els fogatges de les Corts de Maella (1405) i els informes realitzats pels comissaris reials a finals de segle amb motiu de l'edicte d'expulsió (1492).

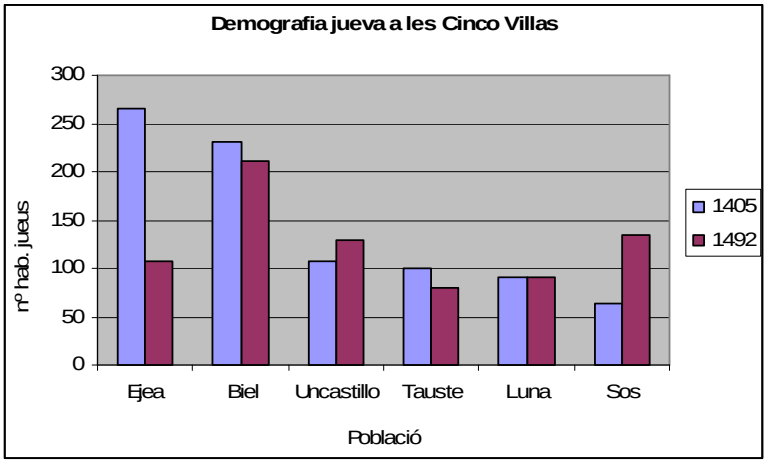

De les jueries assentades des de principis dels segles XI i XII, només la població d'Ejea de los Caballeros (que va perdre la meitat dels seus jueus) es va veure afectada pels esdeveniments i va minvar la seva població de forma considerable. El cas contrari es va produir a Sos, la qual va duplicar la seva població. Les circumstàncies sí que van impedir, però, que prosperessin petites jueries que van intentar sorgir al llarg del segle XIV, a les poblacions de Biota, Erla, Farasdués, Castiliscar, etc.; en part també per la pressió de les aljames d'origen d'aquests jueus, les quals es negaven a perdre contribuents.

Biel fou, doncs, una d'aquelles poblacions que es van mantenir demogràficament estables al llarg del segle XV, passant de tenir entre 205 i 230 habitants jueus a principis de segle a entre 187 i 210 en el moment de l'expulsió dels jueus. Ni la Disputa de Tortosa ni el fet que la vil·la passés a "*formar parte de las posesiones del arzobispo de Zaragoza durante buena parte del Cuatrocientos*" van provocar un gran nombre de conversions. Tampoc no van provocar un canvi en la situació de convivència de jueus i cristians a la vil·la, la qual és descrita com un "*periodo en que viven altas cotas de esplendor y tolerancia*"[40]. A manera d'anècdota, mencionar que, en l'actualitat, a la vil·la de Biel, es poden trobar tres cases del barri jueu amb la creu cristiana al costat de la porta, marca que indicava que allà hi vivia un convers.

39 Font: Elaboració pròpia amb les dades extretes de: MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Sólo un quinto de los judíos de la aljama de Zaragoza sobrevivió a la peste negra", en Estadísticas Históricas de Revista Fuentes Estadísticas nº25, Abril de 1997. S'han utilitzat les dades a les quals s'havia aplicat un factor multiplicador de 4,5.

40 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Los judíos de las Cinco Villas en la Edad Media: Historia de una convivencia dual" en "La Comarca de las Cinco Villas", publicación digital de Aragón Territorio, p. 94

6.1.4 L'EXPULSIÓ DELS JUEUS

L'any 1492 els Reis Catòlics van proclamar l'edicte de Granada, segons el qual tots aquells que professessin la religió jueva havien de convertir-se al cristianisme o marxar. L'edicte afectà al Regne de Castella i a la Corona d'Aragó, per la qual cosa els jueus de la vil·la de Biel també es van veure obligats a escollir entre quedar-se renunciant a la seva fe o mantenir-la i exiliar-se.

La meitat dels jueus de la vil·la va preferir convertir-se i quedar-se a la seva llar. L'altra meitat, en canvi, va decidir marxar. D'aquells que van marxar, la majoria van escollir com a destí Sangüesa, ciutat del Regne de Navarra, el qual era un territori que feia frontera amb les Cinco Villes on, en ser regne independent, l'edicte d'expulsió no tenia validesa i els jueus podien seguir professant la seva religió sense impediments; d'altres, van embarcar a Tarragona i Barcelona amb destí Itàlia, Provença i l'Imperi Otomà.

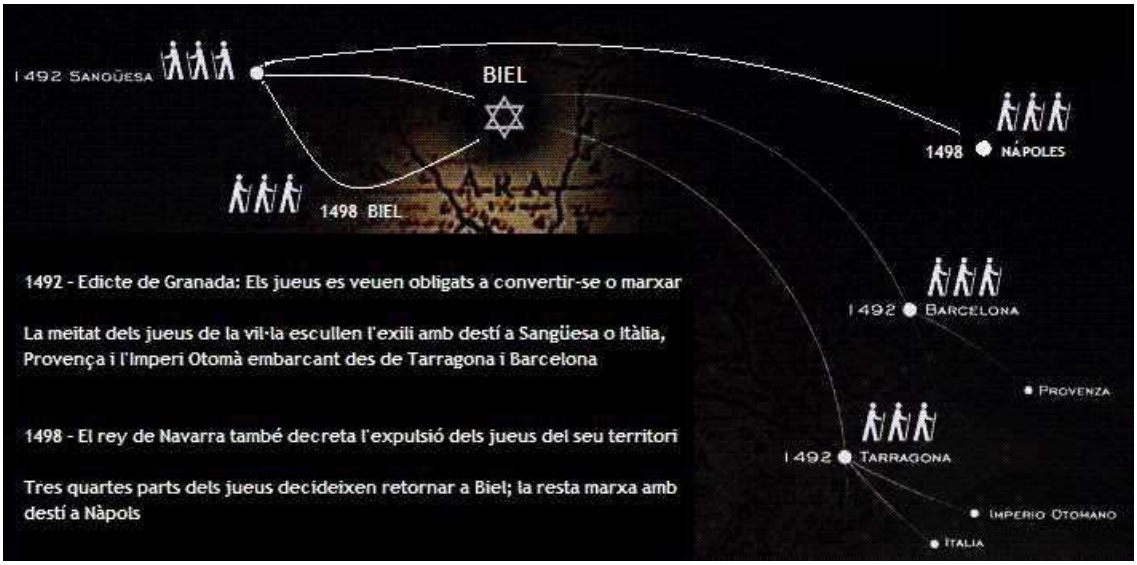

L'any 1498 el rei de Navarra va decretar també l'expulsió dels jueus. Les tres quartes parts dels jueus que havien marxat de Biel van decidir tornar a casa seva i només el 25% d'ells va sortir d'Espanya amb destí a Nàpols. D'aquesta manera, i com a resultat d'ambdós decrets d'expulsió, quasi el 90% dels jueus de Biel es van convertir i es van quedar a la vil·la.

Els conversos van adoptar cognoms com Sánchez, González o Navarro, que abunden a la vil·la. El darrer d'aquests cognoms fou adoptat, possiblement, per aquells jueus que inicialment no es van convertir i van marxar a Navarra, però que en ser expulsats també d'allà van retornar i es van convertir al cristianisme.

6.2 ECONOMIA

La comunitat hebrea de Biel es troba molt integrada dins de la vida econòmica de la vil·la. La població jueva destaca econòmicament en certs sectors manufacturers, el control de la riquesa pecuària i la producció de llana, així com el crèdit comercial i de consum.

La importància econòmica que els jueus assoleixen en l'estructura econòmica, arribant a ser fonamentals i totalment necessaris en el funcionament d'aquesta, té el seu origen en el fet que la comunitat hebrea de Biel es tracta de l'única minoria confessional degut al fet que la presència musulmana era inexistent. En paraules de l'historiador Miguel Ángel Motis:

"Los miembros de una minoría asumen que su garantía de permanencia en un mundo que les resulta a veces hostil radica en su capacidad de especializarse en ciertos oficios y de hacerse necesario dentro de la estructura económica."[41]

6.2.1 AGRICULTURA I ARTESANIA

L'activitat productiva d'una població es veu condicionada per l'abundància de matèries primeres i la qualitat d'aquestes, la qual cosa fa que l'agricultura i l'artesania siguin dues activitats econòmiques molt vinculades en aquest període.

El règim de propietat predominant entre els jueus de Biel és el del petit propietari, amb una tipologia agrària orientada, com ja s'ha comentat, a la producció artesanal i basada en el llinar, la vinya i l'horta, si bé aquest darrer tipus de conreu està orientat a la satisfacció de la necessitat bàsica de l'alimentació i no al comerç.

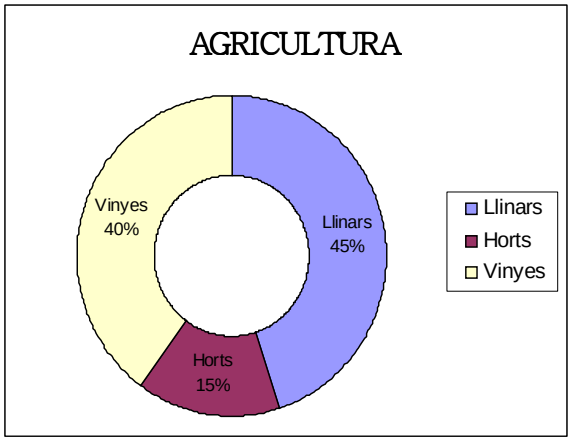

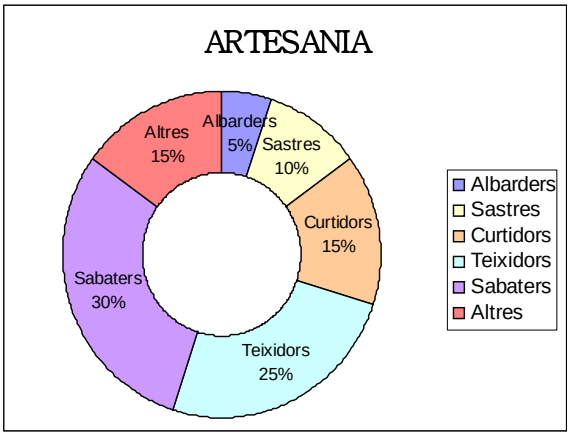

El cànem i el lli jugaran un paper notable en la fabricació de les lligadures de les bèsties. Biel tindrà un paper molt destacat en la fabricació d'aquest tipus d'elements i és aquest el motiu pel qual els llinars representen a la vil·la gairebé la meitat de les finques dels petits propietaris jueus. Aquest fenomen es va donar també a la població veïna de El Frago.

Les vinyes també destaquin en l'estructura agrària perquè el vi *kosher* tenia un paper molt important en la dieta jueva. Aquest vi no es tractava només d'un aliment, sinó que tenia també un paper cultural i religiós molt important pels jueus i la seva fabricació havia de seguir unes normes molt estrictes[42]. A més, cal tenir en compte que la producció de vi era molt rendible i que aquest era un bon producte especulatiu. Tot i que fou molt important la producció de vi a la vil·la (cosa que es demostra pel fet que el 40% de les terres de petits propietaris eren vinyes) no va arribar al nivell de poblacions com Tauste, Uncastillo, Sos o Ejea, on la vinya arriba a representar les tres quartes parts de les explotacions agràries.

En la ramaderia va tenir molt de pes la producció de llana, doncs aquesta fou molt important en l'economia de la vil·la tant per l'aspecte de la fabricació i la confecció tèxtil com en el comerç, del qual es parlarà més endavant.

41 *Aragón, el "corazón" de Sefarad* en Heraldo de Aragón (07-10-2001)

42 Vino Kosher, el vino apto en la religión judía (14-12-2006) (http://www.directoalpaladar.com/enologia/vino-kosher-el-vino-apto-en-la-religion-judia, 05-01-2010)

L'artesà, el qual integra la major part del cos social, es vincula majoritàriament amb la indústria tèxtil i el calçat: sabaters, teixidors, curtidors, sastres i albarders.

Els artesans dedicats a la fabricació i la confecció tèxtil que utilitzen la llana com a matèria primera representen aproximadament un terç del total dels artesans, entre teixidors i sastres. La producció de peces de llana està orientada a la demanda interior, formada pels camperols i els artesans, tant de la vil·la com de les poblacions veïnes, doncs el comerç de llana fou una de les activitats més destacades amb famílies de mercaders importants com Jana, Alfrangil i Fayeno.

Pel que fa al cuir i el calçat, destaca la manufactura de *cordobanes* (pell de cabra adobada) i *badanes* (pell adobada d'anyell i ovella). Aquests artesans constitueixen la meitat del total si sumem els basters, curtidors i sabaters.

Pel que fa al conjunt de la comarca de les Cinco Villas, les fonts notarials de la segona meitat del segle XV mostren una elevada i diversificada presència de menestrals i artesans dedicats fonamentalment a la producció de béns de consum i estant, per tant, subjectes a la llei de l'oferta i la demanda.

En la gràfica de la part inferior[43] es pot observar la preeminència de la indústria de la pell (sabaters, pelleters i albarders) i la tèxtil en la seva doble vessant de fabricació i confecció (teixidors i sastres) en una comparació percentual de les professions que exercien els artesans jueus de Biel, Sos i Uncastillo.

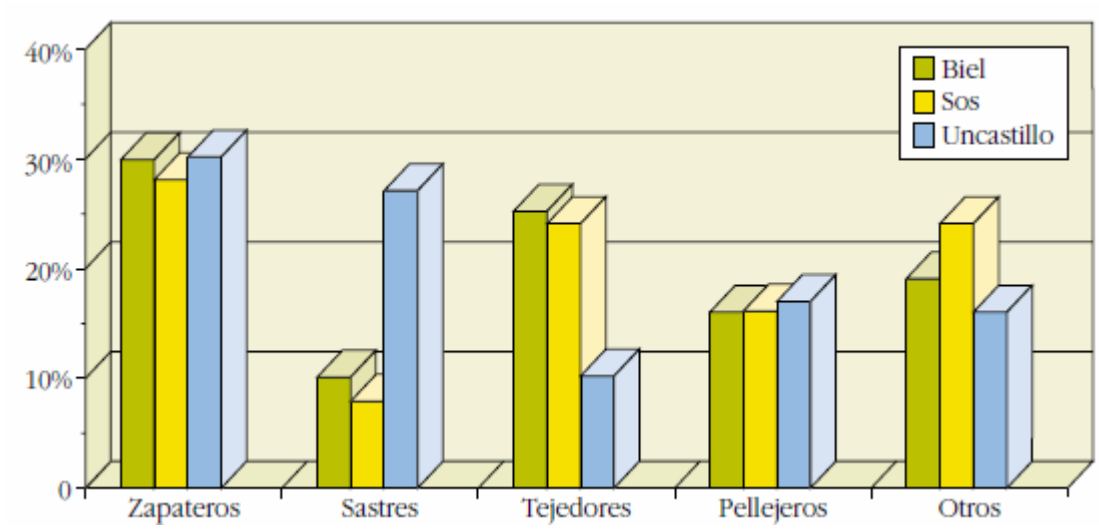

Només contant els artesans del sector tèxtil i els sabaters, podem observar que aquests representaven per ells mateixos i respectivament un terç dels professionals en edat de treballar a Biel, Sos i Uncastillo. No obstant, aquest fenomen també es donava a altres poblacions no incloses en la gràfica com Ejea de los Caballeros o Tauste.

La preeminència d'unes poques professions artesanals que ocupen la major part de la població artesana és un fenomen comú a totes les jueries d'Aragó (exceptuant les d'alt rang com, per exemple, Saragossa) al llarg del segle XV doncs, en paraules de Miguel Ángel Motis, "*se advierte un fenómeno de centralidad, donde un porcentaje muy elevado [de artesanos] recae sobre pocas profesiones*".[44] Aquest fenomen de centralitat s'explica per una contracció de l'àmbit productiu que es va generalitzar al llarg del segle, doncs la crisi en la qual es començaven a veure sumides algunes aljames provocava la concentració dels artesans en unes poques activitats.

43 Gràfica extreta de MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Los judíos de las Cinco Villas en la Edad Media: Historia de una convivencia dual" en "La Comarca de las Cinco Villas", publicación digital de Aragón Territorio, p. 104
44 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, Las comunidades judías en el Aragón medieval, p. 39

6.2.2 EL PAPER DE LA DONA

La dona tindrà un paper molt actiu en la textura domèstica i en l'economia submergida. La majoria de les dones treballaven en domicilis particulars on hi havia petits obradors en els quals teixien i ordien, augmentant així els ingressos familiars. Aquests obradors eren dirigits generalment per homes i, si aquests morien, passaven a ser regentats per les seves vídues.

6.2.3 PRÉSTEC I COMERÇ

Els jueus foren un poble amb una gran iniciativa mercantil i comercial que va portar a alguns d'ells a enriquir-se i aconseguir fortunes amb les quals actuarien de prestadors.

El comerç interior, referint-nos amb interior al comerç dins la comarca, fou molt actiu i constituí un motor molt important pel desenvolupament econòmic de la comarca. Com ja s'ha comentat amb anterioritat, dins de la comarca de les Cinco Villas les aljames de les diferents poblacions no constituïen nuclis independents, sinó que estaven relacionades entre elles per vincles familiars i afectius (casant membres d'unes aljames amb membres d'unes altres) que afavorien la creació de xarxes mercantils.

Així, el teixit comercial de les Cinco Villas estava molt cohesionat. Aquest comerç, a més, es va veure afavorit per l'exempció de determinats impostos com el peatge, el *portazgo* i la *lezda*. La manca d'aquests impostos també hauria afavorit l'activitat mercantil amb tot l'Aragó i el regne veí de Navarra si no fos per l'allunyament de Biel respecte de les principals rutes comercials de l'Ebre.

La producció agrícola era bastant homogènia a tota la comarca i destinada generalment al consum de la pròpia aljama, de tal manera que el comerç es basava en altres matèries primeres com la llana o el cuir i d'altres productes artesanals.

La riquesa derivada de la llana va permetre consolidar poderoses famílies de mercaders en moltes localitats de les Cinco Villes. Aquests mercaders basaven la seva estratègia comercial en aquest material, el qual compraven mitjançant el lliurament d'una fiança als punts de producció. Els preus eren pactats, generalment, a la fira de Sádaba.

Biel no va ser una excepció. La llana fou un material de gran importància a la vil·la (tant en producció com en elaboració tèxtil) i, per aquest motiu, hi va haver grans mercaders de llana, com Jana, Alfrangil i Fayeno. Aquests mercaders rics constituïen una petita aristocràcia dins del conjunt dels habitants de la vil·la i, degut a la seva fortuna, exercien activament el préstec en un àrea de 350 km2. L'àrea d'influència d'aquestes famílies era molt gran, arribant a moltes poblacions veïnes com són Luesia, El Frago, Ayerbe, Luna, Uncastillo, Sádaba, Sos, Ruesta o Ejea.

En el cas de la relació de préstecs amb Ejea de los Caballeros trobem un document en el qual el jueu de Biel Nehamen Taqui presta 800 sous al consell d'aquesta població.

Ejea de los Caballeros fou una de les poblacions de les Cinco Villes, com s'ha explicat anteriorment, que s'havia vist més afectada per les conversions massives iniciades entre finals del segle XIV i principis del XV, quedant la població de la seva aljama reduïda a menys de la meitat. Aquest fet havia provocat la crisi de l'aljama d'Ejea i el consell de la població havia vist necessari iniciar relacions financeres amb altres aljames com la de Luna, Saragossa, Osca o Biel[45].

Aquestes famílies mercaderes amb grans fortunes exercien, doncs, el préstec a grans distàncies. L'activitat prestadora dels jueus era molt important en l'economia de la comarca i del regne, doncs els cristians no podien exercir el préstec pel fet que la usura era considerada pecat. Hi va haver diverses "regulacions legals" dels préstecs exercits per jueus com la del rei Jaume I: *Los miembros de esta minoría tienen la facultad de prestar al coto e mandamiento del senyor rey, desde la disposición adoptada por Jaime I el año 1254, donde se establece no tomar a logro si no es quatro dineros por libra, es decir, un veinte por ciento anual, segund fuero et costumpne d'Aragon*[46].

6.2.3.1 Els jueus rics de la vil la de Biel

Biel fou una població on van viure un gran nombre de jueus molt rics, entre els quals ja s'ha destacat anteriorment a les famílies de mercaders de llana com Jana, Alfrangil i Fayeno. Per exemplificar la riquesa d'alguns dels jueus de Biel, l'alcalde José Luís Lasheras sempre explica una anècdota molt representativa, la qual va quedar gravada en uns documents notarials durant la visita cultural de la jueria de Biel que reproduiré a continuació:

Luego ya otra anécdota muy curiosa de una época anterior a la expulsión, en mil trescientos y algo dice que era Semana Santa, en la víspera de la Anunciación, que es el 25 de marzo, y estaba un judío con unos

45 *Un ejemplo de la actividad crediticia de los Argelet en Ejea de los Caballeros a fines del siglo xv* p.17

46 DOLADER, Miguel Ángel, "Los judíos de las Cinco Villas en la Edad Media: Historia de una convivencia dual" en "La Comarca de las Cinco Villas", publicación digital de Aragón Territorio, p. 105

cristianos y oyen tocar a misa [...] y el judío, un poco de malas maneras, le pregunta al cristiano que qué pasaba. Y le dice el cristiano que mañana va a ser la virgen de marzo y le pregunta el judío que qué fiesta es esa, y le contesta inocentemente que lo que quiere decir es que la Virgen María va a quedar concebida por obra del espíritu Santo. Entonces el judío se mofa de ellos y les dice que en realidad María "se la ha pegado" a San José. Eso lo oye un monje que estaba aquí predicando, como los predicadores que venían a hacer la cuaresma cuando éramos pequeños en Semana Santa, y el predicador se queja ante el rey, que estaba en Huesca, diciendo que ha dicho una barbaridad y que no le han hecho nada. El predicador dice que piensa que lo que ha hecho el judío ha sido untar al alcalde del momento para que no lo metiera en prisión. En esa misma carta en la que el monje se queja al rey le dice la cuantía del dinero que supuestamente ese judío tenía en propiedades y en dinero (para justificar que realmente pudo haber "comprado" al alcalde) y que era de más de 30.000 sueldos, lo cual es una barbaridad teniendo en cuenta que la primera fase de la iglesia costó 24.000, un poco para que veáis que había judíos muy ricos.

D'entre tots els jueus rics de la vil·la, un destacava especialment: David Jana. David Jana apareix referenciat en molts documents com "*el judío rico*" i s'afirma, de la mateixa manera, que era l'aragonès més ric de la vil·la de Biel. En un reportatge titulat *Aragón, el "corazón" de Sefarad* l'autor parla de Jana i la seva família de la manera següent:

David Jana, un acaudalado mercader judío, es el aragonés más rico de Biel (Cinco Villas), es también, junto con sus hermanos, uno de los personajes más influyentes de un pueblo donde el 75% de la población que paga impuestos al rey son judíos; es decir, unos 240 de los 315 que pudo tener en total -excluyendo al estamento eclesiástico y a la nobleza infanzona-, con un peso relativo inédito en la inmensa mayoría de las aljamas de Sefarad. Jana vive en la casa más lujosa, en la calle de Barrio Verde, con una magnífica vista al Castillo que enseñorea la villa y, si en aquel entonces se hubieran convocado elecciones municipales, hubiera salido elegido con toda probabilidad alcalde de la localidad zaragozana. Reside a un paso de la sinagoga orientada hacia Jerusalén, no muy lejos del mercado y la zona comercial. [...] Jana vive en su aljama, comercia en la plaza del pueblo y envía a sus representantes a las ferias de su área de influencia tanto en Aragón como en Navarra, coexistiendo, más que conviviendo, con sus vecinos cristianos bajo el principio de utilidad.

6.2.3.2 El jueu de mitja fortuna

Les famílies dedicades professionalment a l'activitat creditora eren, en conjunt, bastant escasses i es dedicaven a realitzar préstecs de grans dimensions, com els préstecs als consells dels ajuntaments.

En aquest context, el jueu de mitja fortuna va aconseguir fer-se un lloc en l'estructura econòmica i va trobar un espai financer en el qual es desenvolupava molt bé prestant capital a la part més modesta de la població: agricultors, ramaders i artesans. Els préstecs dels jueus servien a aquesta població per

desenvolupar la seva activitat econòmica i les seves compres, tot i que també els eren útils per salva situacions difícils de malaltia, multes, liquidació de deutes o préstecs anteriors, dots matrimonials, impostos extraordinaris, etc.

La capacitat d'endeutament d'aquest tipus de població equivalia a la totalitat del salari anual brut o la meitat del valor del seu patrimoni. La mitja del capital prestat segons els documents notarials era entre els 150 i els 200 sous (doncs aquest era el límit màxim pels préstecs de menor quantitat segons els furs) i el termini d'amortització oscil·lava entre els sis i els nou mesos. La liquidació s'acostumava a realitzar en dates clau del calendari agropecuari i mercantil: San Joan, San Miguel o San Martí.

Els préstecs realitzats per aquests jueus de mitja fortuna requeien en el seu 60-75% en les poblacions de les quals eren originaris, de tal manera que constituïen un formidable motor pel desenvolupament econòmic local i mostraven la salut del teixit productiu.

6.3 ALJAMA I ORGANITZACIÓ POLÍTICA

L'aljama era la forma d'organització administrativa de la comunitat jueva d'una població. Anteriorment ja s'ha parlat de la formació de l'aljama de Biel, però convindria aprofundir més en aquesta forma d'organització política que tenien els jueus dins de la pròpia organització de la vil·la.

L'organització en forma d'aljama va sorgir per una necessitat purament fiscal i es va constituir imitant les estructures internes dels consells cristians. Com si d'una localitat independent es tractés, les aljames tenien capacitat legislativa i un acceptable grau d'autonomia que es traduïa en la promulgació d'ordenances o reglaments que les regien internament. Comptava també de dispositius d'obtenció de recursos (generalment, en forma d'impostos) i capacitat sancionadora (multes o aplicació de l'***herem***, aquest darrer només en el cas dels delictes més greus). Els habitants jueus, a més, tenien un estatut jurídic especial derivat de la seva vinculació directa amb el monarca, del qual eren vassalls però no súbdits.

Les aljames, però, no eren nuclis independents dins d'una població, sinó que en formaven part. Per aquest motiu i com a contrapartida als privilegis obtinguts, els jueus havien de satisfer uns impostos ordinaris (*pecha*, sopar d'absència i de presència, *lezda*, cavalleries) i extraordinaris (coronació, matrimoni, subsidis, demandes), els quals sempre estaven subjectes als furs i la voluntat reial.

Les dades estadístiques sobre el pagament d'impostos a les Cinco Villes mostren que al primer terç del segle XIV els jueus de la comarca van contribuir amb un 8% el total recollit a Aragó. En el cas de Biel i segons els fogatges de les Corts de Maella de 1405, el 75% dels habitants de la vil·la que pagaven impostos eren jueus. Aquestes dades ens donen una idea de la importància contributiva que tenia aquesta minoria a la població i la comarca.

La organització i l'estructura política de l'aljama va variar lleugerament al llarg dels segles que els jueus van romandre al nostre país. En es seus inicis, la presa de decisions de major importància que incumbien tota l'aljama la duien a terme tots els habitants d'aquesta o, en el seu defecte, un consell general que es reunia en sessió plenària a la sinagoga (no més de tres o quatre ordinàries a l'any) i estava format pels caps de família o els homes adults.

A partir de mitjans del segle XIV es forma un cos executiu que pren les decisions com a "veu de l'aljama". Aquest cos executiu està format per dos o tres representats o delegats anomenats "avançats" escollits per l'aljama que actuen com a únic representant legítim davant del rei i poders públics locals i en defensa de *la cosa pública*.

Juntament a aquests, existeix un Consell on estan representats els tres estrats socioeconòmics encarregat de supervisar les decisions del cos executiu. El seu vist-i-plau és fonamental de cara a l'aplicació de la política fiscal i tributària de l'aljama.

Hi ha altres figures dins de l'aljama com l'*albedi*, el qual té atribucions judicials (encara que aquestes també poden ser dutes a terme pels "avançats" en aljames petites). En l'aplicació de la llei, ha de respectar sempre el Dret jueu i mostrar lleialtat als drets del monarca. Finalment, l'aljama té una *scibania* que s'ocupa de l'escriptura dels documents públics generats per l'aljama a la qual s'assigna un *coffer*, el qual actua com a notari.

Per garantir unes prestacions mínimes i el funcionament de l'administració interna, l'aljama obtenia diners mitjançant impostos que podien ser directes (per exemple, capitació) o indirectes (sobre mercaderies o sobre aliments i béns de consum).

6.3.1 EL DRET ARAGONÈS PELS JUEUS

En algunes ocasions, com en testaments de viduïtat o en contractes matrimonials, els jueus preferien acollir-se al Dret Aragonès abans que al talmúdic, doncs aquest donava una major protecció a la família i a la dona. A més a més, el Dret Aragonès prohibia la tortura i que les denúncies fossin anònimes ja que s'aplicava el principi de "*in dubio, pro reo*". A aquesta presumpció d'innocència s'afegia el Dret de Manifestació o "*habeas corpus*" que permetia negar-se a declarar si no hi havia un advocat al davant. D'altra banda, els jutges aragonesos estaven sotmesos al judici de residència segons el qual se'ls podia processar si havien sentenciat a algú injustament.

Tots aquests avantatges que proporcionava el Dret Aragonès als jueus, però, van desaparèixer amb la creació del tribunal de la Inquisició i la imposició dels drets castellans en els judicis als conversos que eren acusats d'heretgia.

6.4 ESTRUCTURA SOCIAL I FAMILIAR

L'individu en si mateix és vulnerable, per la qual cosa precisa d'uns ancoratges o ressorts que el socialitzin. D'aquí neixen els forts vincles de solidaritat horitzontals i verticals fundats en la família (cèl·lula de subsistència i reproducció), la corporació (producció), la confraria (assistència mútua), l'aljama (organització política) i la comunitat religiosa (creença i identitat).

L'expectativa mitjana de vida es situa al voltant dels quaranta anys i, per aquest motiu, aproximadament la meitat dels fills arribin a la seva majoria d'edat amb un dels seus progenitors mort. Aquest fet torna a mostrar la importància de la dona en l'estructura social jueva, doncs no només era important en l'aspecte econòmic, sinó que també fonamentava l'estructura familiar.

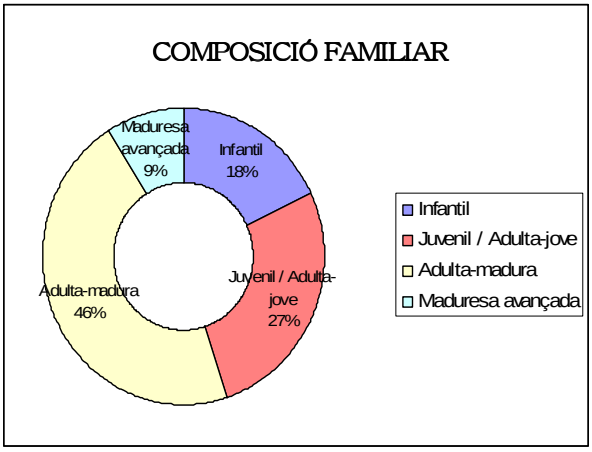

Cada casa registrava una mitjana de 4,5 membres, donant-se la convivència de tres generacions en molts casos: La població adulta-madura (nucli conjugal); la població infantil i jove (fills) i ancians (generalment població femenina, doncs solien ser sogres o mares vídues).[47]

47 MOTIS DOLADER, Miguel Ángel, "Los judíos de las Cinco Villas en la Edad Media: Historia de una convivencia dual" en "La Comarca de las Cinco Villas", publicación digital de Aragón Territorio, p. 102

Pel que fa a la composició social, hi ha diferenciació entre les classes socials, on l'estima intel·lectual i religiosa té molta importància, i els nivells econòmics. El prestigi dins d'una aljama ve donat per diversos elements com l'assistència freqüent a reunions de la comunitat, l'ocupació d'un lloc preferent a la sinagoga, el fet de dur a terme un càrrec públic, el tractament de *dominus* (generalment, a partir dels trenta anys si es merescut), el ser rabí, la coronació en estudis talmúdics, prestar serveis a la comunitat o la vellesa (presa en el sentit de saviesa per l'experiència de vida).

Els nivells econòmics coneguts són les classes elevades o notablement riques, les classes mitges o que posseeixen recursos moderats i els pobres (que amb prou feines tenen per viure). Un dels indicadors que permeten diferenciar una classe rica i una de més humil és la possessió de l'habitatge, és a dir, si l'habitatge es té en propietat o és llogat.

6.5 JUERIA: SINAGOGA, HABITATGES I CEMENTIRI

La jueria de Biel estava situada al nord de la localitat, a partir de la Plaza Baja i ocupava pràcticament la meitat del casc urbà. Les jueries sempre es trobaven emplaçades en llocs clau que prenien com a referents els poders civil i religiós. En aquest sentit, la jueria de Biel es troba emplaçada en una zona molt propera al binomi medieval de la població, símbol dels dos poders anteriorment esmentats. A més, la sinagoga mai podia superar en alçada cap d'aquests dos elements.

La jueria tenia dos centres principals: la Plaza de la Caudevilla i el carrer Barrio Verde, la denominació original del qual era, abans de 1492, "Carrera de la Sinoga" o "Carrera de la Sinagoga".

Plaza de la Caudevilla

Carrer Barrio Verde

La Plaza de la Caudevilla era el centre social i econòmic, en ella la població es reunia per celebrar les seves festes i desenvolupaven l'activitat comercial. El carrer Barrio Verde era el carrer principal, al voltant del qual s'estructurava urbanísticament tota la jueria. En aquest carrer es trobava emplaçada la sinagoga, per la qual cosa constituïa el centre religiós, i els principals edificis públics (molts dels quals formaven part directament de la sinagoga), convertint aquesta zona en la principal zona residencial i fent que fos la més desitjada per les classes elevades.

Com a curiositat, cal saber que, encara avui dia, les diferents processons que es duen a terme a la vil·la (Viernes Santo, Santa Ana, San Antonio, etc.) realitzen un estrany recorregut per evitar passar pel carrer Barrio Verde, doncs segons la tradició, la processó no pot passar per davant de "l'església dels jueus".

A més d'aquests dos centres principals, cal distingir altres zones com la destinada a l'activitat artesanal, lleugerament aïllada del centre residencial per desenvolupar-se en aquesta zona activitats nocives o molestes (tallers de cuir i tallers tèxtils), i el cinturó hortofrutícola, doncs hi havia alguns horts dins del nucli urbà que servien per a proveir les famílies dels aliments més bàsics. Finalment, i aïllada del nucli urbà, trobaríem la necròpolis.

En un principi, les jueries no eren espais delimitats, ja que la convivència i la inexistència de tensions socials (exceptuant els períodes en els quals existien problemes derivats del préstec o la situació econòmica no era tot lo bona que es podia desitjar a causa de, per exemple, una mala collita) ho feien innecessari. Per aquest motiu, la jueria de Biel no constituïa un recinte segregat i aïllat del món cristià però sí disposava d'una fisonomia particular en els seus carrers que permetia la col·locació de portals a les embocadures de les vies públiques que comunicaven la zona jueva amb la cristiana. Aquests portals permetien tancar la jueria a les nits en cas de perill i en determinades festivitats (Corpus Christi, Setmana Santa) que podien comportar problemes per l'exaltació religiosa o el fanatisme.

Plaza Baja[48]

Carrer Barrio Verde[49]

6.5.1 LA SINAGOGA

La sinagoga compleix una funció estructurant i vertebradora del teixit urbà, enclavant-se en una posició central en la xarxa vial i equidistant amb les portes del barri. Aquest edifici està sempre cap a Jerusalem, ja que aquest resulta ser un fet clau per a l'oració col·lectiva, i té una escrupolosa disposició de la ***bimah***.

L'ingrés a la sinagoga no es realitzava directament des del carrer, sinó que es feia a través de l'***azarah***, el qual permetia aïllar-la del soroll exterior. La *casa de la sinoga* comptava amb un entramat pluricelular ja que, a més de ser el lloc per a l'oració, prestava determinats serveis comunitaris. Per a una bona prestació d'aquests serveis, comptava amb un espai segregat per a les dones (la *sinoga de les muxeres*), el forn (la *casa del forno*), un pati que la documentació anomena *el banyo de los judios*, un columbari i, en les seves proximitats, *la casa de l'ascuela de los mocetes*.

D'altra banda, les nombroses prescripcions rituals a les quals estava subjecta l'alimentació dels jueus afegien una nova funció a aquest edifici. D'aquesta manera s'havien d'afegir establiments com carnisseries on fos preparada la carn *kasher*, única apta per a l'ingesta, els forns anteriorment citats per a preparar el pa *maçot,* típic de la Pasqua o un recinte per a l'elaboració del vi *kasher*, el qual no podia ser vist fins al moment de la ingesta.

48 Tant el carrer de Gabàs (esquerra) com la part final del carrer Major (dreta) pertanyen ja a la jueria. Miguel Ángel Motis creu que aquests són els emplaçaments més probables dels portals de separació.

49 A la imatge trobem la zona popularment coneguda com "la plaza de la verja" un dels extrems del carrer Barrio Verde. És possible que el nom es degui a que en aquesta zona fos col·locat un dels portals de separació, doncs tot just en aquest lloc acaba Barrio Verde i comença Campo Toro, barri cristià.

La sinagoga de Biel es creu que estava ubicada a la casa anomenada de la Pelegrina. En un reportatge aparegut a l'*Heraldo de Aragón*[50] era descrita així:

"Ahora es un corral. Una uralita cubre parte del patio y, en la zona cubierta, se amontonan aperos, viejas herramientas y los cachivaches propios de cualquier desván rural aragonés. Pero, hasta 1492, era parte de la sinagoga de Biel […] después de más de 500 años, sus muros de piedra, intactos pese al paso del tiempo, volvieron a oír las plegarias de la Torah de los 40 viajeros que, procedentes de Israel, Estados Unidos y Reino Unido, han incluido las juderías aragonesas en su viaje al pasado hebraico de España."

Pati de la sinagoga de Biel

Recinte interior de la sinagoga de Biel

Per tot l'explicat amb anterioritat, es pot apreciar que la sinagoga no era només un edifici religiós, sinó que tenia un valor molt més gran. L'extensió interior de la sinagoga de Biel, causada per les múltiples funcions de l'edifici, és present en els documents de l'expropiació de la sinagoga de 1492, on s'especifiquen amb molta exactitud els límits d'aquesta.

En la visita dels jueus d'Israel, Estats Units i Regne Unit a la vil·la de Biel, Miguel Àngel Motis va ressaltar la importància de la sinagoga per la població jueva d'aleshores amb les següents paraules:

"La sinagoga no sólo es un lugar de oración, sino también el símbolo que salvaguarda las señas de identidad de un pueblo en la diáspora, así como la sede de las principales instituciones de la aljama, como la administración de justicia, el gobierno, la educación, la asistencia sanitaria y el aprovisionamiento de determinados alimentos. Como deben seguir un ritual, allí están el horno para el pan -debe hacerse sin levadura- y el matadero para la carne -que debe proceder de determinados herbívoros degollados-. Suelen ser muy buenos edificios. De hecho, tras la expulsión, la sinagoga de Biel, como la de Uncastillo, se convierte en la casa consistorial".[51]

Tal i com s'explica en la cita, després de l'expulsió dels jueus l'any 1492, l'edifici de la sinagoga va passar a ser casa consistorial. El procés que va seguir, però, no va ser "l'habitual". A Uncastillo, la sinagoga fou donada pel senyor de la vil·la al Consell de l'Ajuntament, qui la va convertir en la casa consistorial. El senyor de Biel, és a dir, l'Arquebisbe de Saragossa, va decidir subhastar-la a la Plaza Baja. Després de diversos processos de compra-venda, la sinagoga va quedar en mans del Consell, qui la va utilitzar com seu.

L'any 1523, l'edifici que anteriorment havia estat la sinagoga tornarà a ser venut amb una clàusula de contracte en la qual diu que seguirà sent propietat de la vil·la i utilitzada pel consell fins que s'acabi de

50 El reportatge *La latente huella de Sefarad en Aragón* està extret de http://www.salle.url.edu/~se04332/sefarad.html (06-01-2010) En la web no figura la data en la qual es va elaborar. L'autora es Genoveva Crespo i les fotos d'Oliver Duch.
51 Reportatge *La latente huella de Sefarad en Aragón*, extret de http://www.salle.url.edu/~se04332/sefarad.html (06-01-2010)

construir una "altra casa pel poble", és a dir, l'actual Casa de la Vil·la que data aproximadament de 1530.

En els documents on s'explica tot el procés de subhasta i venda de l'edifici, es parla del fet que es van trobar tres ***hejales*** (l'armari, gabinet o petita recambra de la sinagoga on els jueus guardaven els pergamins de la Torah), per la qual cosa es suposa que a més de la sinagoga de la qual ja hem parlat i la de las *muxeres*, podria haver existit una tercera sinagoga privada que pertanyés a algun dels jueus més rics de la vil·la.

6.5.2 ELS HABITATGES

L'habitatge és considerat una institució capital en la tradició jueva, doncs no era considerat simplement com l'allotjament d'un individu sinó com que era un símbol d'unió familiar.

Les cases dels habitants jueus de la vil·la de Biel s'ordenaven en petits callissos i solien ser unifamiliars i de dos o tres altures, amb petites finestres obertes a l'exterior i una concepció de l'espai molt introvertida. Es fabricaven amb carreus o maons i solien comptar amb un petit corral pels animals a la part inferior i, de vegades, un hort que permet al propietari l'obtenció d'aliments essencials.

L'element més característic de l'habitatge jueu és el forat o esquerda tallada a la part superior del brancal dret de la porta d'entrada a la casa on el jueu col·locava la ***mezuzah***. Abans de sortir de casa, el jueu tocava la *mezuzah*, doncs aquesta contenia uns versicles de la *Semah*. Es tractava, per tant, d'un element religiós i els jueus realitzaven aquest ritus de la mateixa manera que un cristià realitzaria la senyal de la creu. No obstant, quan un jueu es convertia tractava de tapar aquest forat i es substituïa per una marca d'una creu cristiana en una de les pedres de la façana.

Al llarg dels carrers de la vil·la, les cases se sumen i acoblen les unes amb les altres, la qual cosa origina nombrosos conflictes veïnals per obres de reforma o lesions en els drets de llum, vistes i aires, pel fet que no existeix el concepte de façana, que quedaren registrats en els documents notarials. Aquest fenomen explica que, en el plànol parcel·lar, les propietats s'entremesclin i envaeixin espais adjacents.

En una típica casa jueva, s'accedia a la planta baixa mitjançant un vestíbul al voltant del qual concorren petites annexes relacionades amb diferents menesters: cellers, lagars, emmagatzematge d'utillatge artesanal, etc. Al final del vestíbul comencen les escales. A la primera planta se situen les habitacions destinades a l'habitatge pròpiament dit: la sala, el menjador i la cuina (amb un foc baix i campana central o lateral envoltada de cadires), així com les alcoves protegides del fred amb cortines de llana o lli (material molt popular a la vil·la) i amb una temperatura estable. L'última planta o fals pis solia utilitzar-se com a magatzem de productes domèstics, gra i fruits que s'airegen durant l'estiu o com a estenedor per a la roba.

6.5.3 LA NECRÒPOLIS

El cementiri jueu es troba extramurs i a una distància mínima establerta per la seva religió perquè transmet impuresa. Es situa en una posició elevada, sobre una vessant i, a ser possible, en una zona propera a un curs fluvial.

Les sepultures no s'improvisen malgrat que el terreny ha de ser inculte i verge. La necròpolis havia de complir l'imperatiu religiós de trobar-se en declivi, amb les tombes orientades cap a Israel i el cadàver amb el rostre cap a dalt, per a que al tocar el ***shofar*** Moisès, el dia del Judici, l'ànima del difunt pugui dirigir-se cap a la ciutat sagrada.

El cementiri de la jueria de Biel fou descobert de manera fortuïta quan una tempesta molt agressiva va deixar al descobert algunes restes humanes en un camp proper a la localitat. La necròpolis està situada concretament en el camp conegut popularment com "*el fosal de los judíos*". El seu nom popular, juntament amb les restes, la orientació del camp en la vessant d'un dels turons de la localitat i la distància que hi ha entre aquest camp i l'última casa de la localitat (la qual ha de ser d'entre 40 i 200 colzes respecte de l'última casa jueva) van conduir a la conclusió que aquest lloc es tractava de la necròpolis jueva.

7. L'ESGLÉSIA SAN MARTÍN DE BIEL

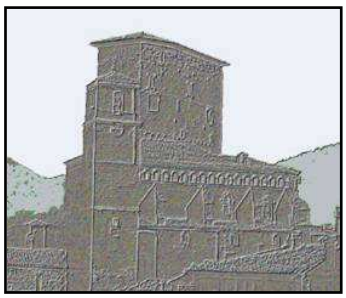

L'església parroquial de Biel fou construïda al segle XVI en honor a San Martín sobre una primitiva església romànica que dataria del segle XI. Està situada a la part més elevada de la vil·la, al peu del castell de Biel, amb el qual forma el clàssic binomi medieval.

L'església San Martín de Biel té diversos elements característics, com uns interessants retaules, dels segles XVII i XVIII, i un gran orgue, també del segle XVIII. En el seu interior inclou, a més a més, una església més petita amb tots els seus elements.

No es pot oblidar, però, l'església de Santa Maria del Soterranyo, una cripta que va aparèixer durant les obres de restauració de l'església l'any 2005.

7.1 L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DEL SEGLE XI

L'església parroquial San Martín de Biel fou construïda al segle XVI i el seu estil es troba a mig camí entre el gòtic i el renaixement. Les esglésies de localitats veïnes com El Frago, Luesia o Uncastillo (on n'hi ha sis), en canvi, pertanyen a l'estil romànic.

Aquest fet va portar a la suposició que a Biel hi va existir amb anterioritat una església d'estil romànic i que aquesta fou manada construir en la mateixa època que el castell, és a dir, a l'últim terç del segle XI, per Sancho Ramírez. Les investigacions realitzades a principis dels anys noranta per la historiadora d'art Maria Sancho Menjón van demostrar aquesta teoria, és a dir, que l'actual església fou construïda sobre una d'anterior, la qual era una mica més estreta.

Existeixen diversos documents que fan referència a aquesta església. Un d'ells és de 1068 i parla de la concessió dels delmes de Biel al monestir de San Juan de La Peña. Un altre, que data de 1137[52], correspon a Ramir II el rei Monjo i en ell es parla de la donació de l'església al monestir anteriorment citat.

L'església romànica original fou "desfeta" [53] al segle XVI i es va iniciar la construcció d'una nova església més àmplia i més propera als gustos i necessitats de l'època. Segons sembla, la llargada de l'església actual és molt similar (si no igual) a la de l'església original, i que el que es va fer va ser guanyar espai en amplada.

De l'església original en queden amb prou feines algunes restes visibles. Una d'elles és el mur nord de l'església. Aquest mur no es podia fer més ample, doncs aquest mur és, en la seva major part, roca de la plataforma rocosa que sustenta el castell. El mur nord és, per tant, el mur original de la primitiva església.

Hi ha, però, d'altres restes visibles. En la portada occidental de l'església, per exemple, es conserva un fragment de la part superior de les arquivoltes. També hi ha un finestral *ajimezado* en un lateral de la capella de San Nicolás, al presbiteri del costat de l'Evangeli. Aquest element no està contextualitzat històricament, però segons la tradició formaria part d'un passadís que comunicaria amb el castell i tindria la funció de permetre al seu senyor assistir als actes religiosos sense haver de sortir a l'exterior.

---

52 1137: Ubieto Arteta, A., Documentos de Ramiro II de Aragón, Zaragoza, 1988, doc. 105

53 És el terme literal utilitzat al text, doncs feia referència a que l'església es va desmuntar amb molta cura per tal de poder aprofitar els materials de l'església antiga en la construcció de la nova

També podem localitzar restes d'un finestral a un mur occidental que il·luminaria la zona dels peus del temple.

Les restes menys visibles són les de fonamentació que l'arquitecte encarregat de la redacció i la direcció l'obra de restauració de l'església de Biel, Fernando Alegre Arbués, va documentar degudament. Alegre va realitzar una excavació parcial del terra en la separació entre la capella del Rosario i la resta de l'església, arribant fins a l'església antiga, i va comprovar que l'amplada de l'església coincidia amb la que es dedueix de les dades documentals. De la mateixa manera, l'arquitecte va comprovar els ciments de l'absis de l'antiga església (situats darrere de l'altar major, a escassos centímetres del mur de l'església actual) i també corroboren que l'església romànica del segle XI era uns dotze peus[54] més estreta que l'actual.

Abans de la seva reforma, l'església original tenia una torre, anomenada San Jorge, que correspondria avui dia amb la capella més pròxima a la portada principal i que mesuraria uns tres metres d'amplada, coincidint amb la longitud en què es mana ampliar l'església en l'obra del segle XVI.

L'església disposava també d'una cripta soterrada, la qual és freqüentment al·ludida en la documentació com la "capilla de Nuestra Senyora del Soterranyo". La historiadora d'art Maria Sancho Menjón fou qui trobà aquesta documentació i apuntà que la capella podria estar situada sota l'actual presbiteri. En les obres actuals de restauració de l'església, aquesta capella va ser descoberta.

7.2 LA CRIPTA: SANTA MARIA DEL SOTERRANYO

Dins del projecte de restauració de l'Església San Martín de Biel es va localitzar la cripta vinculada al primitiu temple romànic, destruït en el segle XVI, que en la documentació del segle XVI era referida com la capella de Nuestra Senyora del Soterranyo.

En una primera fase, es va realitzar una prova a la zona central del Presbiteri amb qual es va localitzar la presència del mur lateral de l'església romànica. A l'ampliar l'espai excavat per la prova, es va localitzar la capella i es van trobar en ella unes restes pictòriques, però només a la meitat corresponent al costat de l'Evangeli perquè el revestiment de cadirat del costat de l'Epístola havia estat arrencat. L'estructura de la cripta es completava amb el banc corregut al voltant i es projectava al costat de l'Evangeli, sota l'actual mur de l'església.

L'estat de conservació de les pintures trobades és dolent. L'enquadrament de les pintures es suposa que devia ser un cel estrellat sobre fons blau fosc avui convertit, pel pas del temps, en negre. Les pintures representen escenes de la Verge, vinculades a la vida de Jesús.

La primera escena és la Anunciació, seguint l'esquema canònic de l'Àngel amb el **filacteri** contenint les paraules que dirigeix a la Verge. Al centre trobem el característic gerro amb les flors que simbolitzen la puresa i la Verge asseguda.

54 Tres metres aprox.

La següent escena és el Naixement de Jesús. Seguint els cànons tradicionals, apareix la figura de San Josep a l'esquerra (tot i que està molt esborrada), al centre de la composició trobem el nens Jesús i al fons la vaca i el bou (aquests dos en bon estat de conservació).

L'última escena és la de la Presentació al Temple, amb San Josep, la Verge, el nen (qui ja no té el "faixat" de nounat) i el sacerdot, amb un petit tabernacle darrere d'ell. El fet que San Josep porta dos ocellets a la mà és un petit detall que confirma la identificació de l'escena.

És possible que al costat de l'Epístola (on el mur fou enderrocat) continuessin escenes de tipus marià com la Crucifixió o l'Ascensió de la Verge.

7.3 CONSTRUCCIÓ DE LA NOVA ESGLÉSIA DE SAN MARTÍN AL SEGLE XVI

En l'arxiu de Protocols Notarials d'Ejea, existeixen innumerables referències al procés de construcció d'aquesta església. Així sabem que l'obra de l'església es va concertar en tres fases: en la primera, contractada el 1 de Juny de 1541, es va obrar des de la capçalera fins a la segona capella del mur sud, incloent la sagristia; en la segona, realitzada a partir de Novembre de 1547, es va aixecar el tram que inclou la tercera capella, la portada, el cor i la torre fins al nivell de les teulades; i en la tercera, contractada molt més tard (1581), es va dur a terme la construcció de tota la part de maó, és a dir, la galeria de maons i la part superior de la torre. El resultat de la reforma fou el que es pot observar als dibuixos:

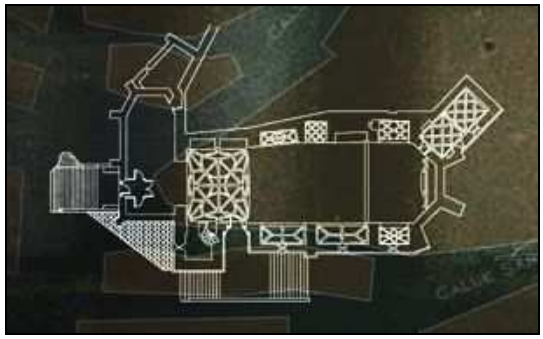

Són el consell i el vicari, i no Hernando d'Aragó, arquebisbe de Saragossa i senyor de Biel, qui contracten l'obra i manen eixamplar l'església en dotze peus, uns tres metres, pel mur sud, derrocant l'anterior però amb la precaució que puguin ser reutilitzats tots els materials.

La primera fase de les obres fou encarregada pel consell de Biel, a un mestre basc, Francisco Marrubiza. Aquesta elecció no era casual, atès que els picapedrers bascos eren els qui gaudien de més fama en aquesta època i, organitzats en quadrilles, duien a terme obres arquitectòniques per tota la península. Francisco de Marrubiza havia de concloure la primera fase en un termini de sis anys i, en complir-lo, fou contractat de nou per dur a terme la segona fase de la construcció. Quan encara no s'havia conclòs aquesta segona fase de l'església, Francisco de Marrubiza va morir i l'obra va haver de ser acabada pel seu nét, Joannes de Murrubiza, qui va actuar a les ordres d'un altre mestre basc,

Domingo de Arazalde. El canvi d'arquitecte provoca, a causa de la diferència generacional, un canvi d'estil. Aquest és el motiu pel qual l'església San Martín de Biel és d'estil gòtic renaixentista. El canvi d'estil es veu present a partir de la zona de la volta principal de l'església (la volta, però, ja havia estava començada a la mort de Francisco de Marrubiza i es va haver d'acabar en estil gòtic). Hi va haver problemes en l'acabament d'aquesta segona fase, doncs no es va complir el termini. És coneguda la data de finalització del cor perquè en cadascuna de les zones on s'uneixen dues columnes hi figura una data. Així sabem que el cor es va construir al llarg dels anys 1558, 1559 i 1560. En finalitzar la part de pedra, només restava la part de maó.

Per a la part de maó es va triar a un mestre guixaire d'Ayerbe, Domingo de Ygola. Aquesta part fou contractada molt més tard, l'any 1581, i des de 1560 (data de finalització de la part de pedra) fins aleshores hi havia hagut una coberta provisional[55]. El maó no era l'estil típic de la zona, així que resulta curiosa la seva utilització, malgrat l'explicació és ben senzilla: el maó era molt més barat que la pedra i a més aquest era l'estil de moda en els palaus renaixentistes del Casc Antic de Saragossa (des de la llotja fins als diferents palaus que s'hi poden trobar). El fet que el maó no era l'estil propi de la regió es fa evident en la documentació sobre l'eixamplament de l'església, on s'explica que van haver d'ensenyar als habitants del poble[56] com elaborar maons. La part del maó incloïa la galeria de maó i els cossos superiors de la torre. A la documentació consta que la torre es volia fer, en un principi, com a mínim, igual d'alta que el castell, doncs no tenien intenció de deixar que el símbol del poder senyorial predominés sobre el símbol del poder religiós. Així, havien plantejat la construcció de dos cossos més dels que hi ha a l'actualitat. Van construir el cos del rellotge i el de la campana, a sobre d'aquest hi havia d'anar un cos octogonal que, segons la documentació, es volia utilitzar com a ***esconjuradero***. Finalment, hi havia d'haver un darrer cos amb adorns que permetessin arribar a l'alçada del donjon. Això, però, no es va produir per qüestions econòmiques.

Els costos de l'església foren molt elevats. La primera fase va costar 24.000 sous[57]; la segona, 115.000 i la tercera es va contractar per 9.000 sous i se'n van acabar pagant gairebé 19.000.

Queda per saber per quins motius es produeix aquest eixamplament de l'església. No consta en l'abundant documentació que l'antiga església tingués algun problema en la seva estructura o que pogués estar sota l'amenaça d'una ruïna imminent. Només consta, i de manera repetida, que es mana eixamplar.

Una possibilitat és, que malgrat ja havien passat uns quants anys, l'ampliació estigués relacionada amb l'edicte d'expulsió o conversió dels jueus. Com ja se sap, la jueria de Biel era, en termes absoluts, una de les vuit més importants d'Aragó i, a la fi del segle XV, la població jueva sobrepassava els tres-cents habitants, la qual cosa suposava més de la meitat de la població total de Biel. Arran del decret d'expulsió, la major part d'ells van marxar a Navarra, tot i que molts d'ells es van convertir. La proclamació de l'edicte d'expulsió també a Navarra uns anys després, va fer que molts d'aquests jueus que havien marxat es veiessin obligats a convertir-se i, un cop convertits, van retornar al seu poble natal. Com a conseqüència, la població cristiana, amb aquesta aportació de cristians nous, pràcticament es va duplicar i, probablement, en no cabre a l'església, van decidir eixamplar-la.

Alguns han apuntat que, a més a més, aquests conversos havien d'aparentar que eren més cristians que ningú i que, per aquest motiu, és possible que ells paguessin part dels extraordinaris costos d'aquesta ampliació, tenint en compte l'enorme poder econòmic d'alguns d'aquests cristians nous.

---

55 En les obres de reforma actuals, l'arquitecte ha trobat els forats on s'encastaven les fustes que sustentaven aquesta coberta.

56 En l'Edat Mitjana era la població qui, durant els mesos de descans en els quals no es podia treballar al camp, construïa aquests grans monuments.

57 Un sou era, aproximadament, el que guanyava un obrer durant un dia

7.4 L'ESGLÉSIA DE SAN MARTÍN

L'actual església de San Martín de Biel és un edifici de carreus d'excel·lent qualitat, a excepció de part del cos de la nau principal, formada de maó, i dels dos cossos superiors de la torre, també d'aquest últim material. Es troba adossada pel seu costat nord a la paret rocosa sobre la qual s'assenta el castell i en la part superior, al passadís pel qual s'accedeix a aquest últim, realitzat també amb carreus.

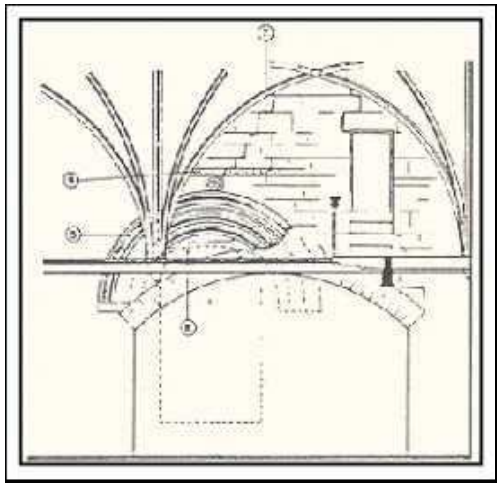

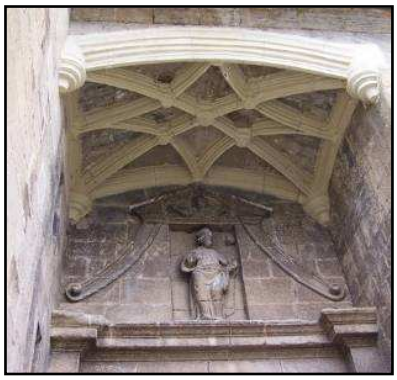

Segueix el patró normal de tres trams amb arcades semicirculars, moldurades en les seves capelles, sent les del costat nord poc profundes per la paret rocosa que hi ha darrere.

Les voltes estrellades descansen en voltades llaurades i un fris renaixentista recorre tot l'interior. L'exterior està adornat amb la típica galeria aragonesa, de maó, decorada amb rajoles.

En el costat sud està la portada d'estil renaixentista amb columnes i la torre, el cos superior de la qual és de maó.

7.4.1 LA CAPELLA DEL ROSARI

Als peus de l'església es va afegir la capella del Rosari, que forma una petita església d'eix perpendicular al de la principal. Es compon de dos trams i absis poligonal. També coberta per voltes estavellades, pertany a la mateixa època i estil.

La capella del Rosari és com una església alternativa, doncs disposa de tots els elements que una església ha de tenir: cor, sagristia i presbiteri. Fou construïda en la mateixa època que l'església gran, potser amb una mica d'anterioritat per tal d'utilitzar-la com a església provisional mentre acabaven la de San Martín. Es creu que mentre durarien les obres de l'església principal hi hauria un mur de separació, ara inexistent. La teoria que fou construïda com a església provisional es veu reforçada pel fet que els nervis de les seves voltes no estan decorats, mentre que els de l'església principal són més luxosos.

El presbiteri es troba separat del cos principal mitjançant un reixat. Es creu que aquest reixat pertanyia a la cripta de Santa María del Soterranyo perquè la part central és molt senzilla i un dels extrems (l'altre no, doncs el reixat és asimètric) és d'estil gòtic. Sembla que haguessin retallat el reixat de la cripta i per a encaixar-lo en aquesta església l'haguessin allargat.

7.4.2 ELS RETAULES

Un cop finalitzada l'església l'any 1582 van començar a col·locar-se els retaules, els quals són tots dels segles XVII i XVIII.

El retaule més singular de tots és el retaule de l'altar major, format per tres cossos. El primer cos, el cos inferior, és el del sagrari. Sobre aquest trobem el segon cos, on està representada la figura de San Martín. El cos superior representa el calvari, amb Crist i les tres virtuts teologals. Aquest retaule és el més gran de tota l'església i mostra elements renaixentistes i barrocs, ja que data del segle XVII, moment de transició entre totes dues tendències artístiques. En aquest retaule hi apareix l'escut de la vil·la, format per dos llops i dues creus.

Detall del retaule de l'altar major

La resta dels retaules de l'església són d'estil barroc, alguns d'ells amb columnes salomòniques amb vinyes i penjolls de raïm, tant típics de l'època. Molts d'aquests retaules barrocs tenen inclòs l'escut de la casa que els ha encarregat i costejat. Algunes de les cases representades en els escuts dels retaules son els de casa García, casa Pemán, casa Marco i casa Fuertes.

Finalment, trobem dos retaules més a la capella del Rosari. En ella es troba el retaule més antic de Biel que data del segle XVI i és, per tant, d'estil renaixentista, molt senzill i amb poca decoració. El segon retaule és en honor a la Verge Maria i en ell es representa el miracle del cavall enfurismat.

8. L'EDAT MODERNA A LES CINCO VILLAS

L'inici del segle XVI va ser per a les Cinco Villas una continuació en el temps del que havia estat la centúria anterior, amb enfrontaments fronterers amb França i Navarra. L'annexió de Navarra als dominis dels reis catòlics en l'any 1512 va resultar ser un alleugeriment relatiu doncs no acabaria totalment amb aquests enfrontaments i aquesta tensió defensiva. Una prova de les implicacions defensives de la comarca és el pagament d'impostos per a la defensa del regne. Les localitats aragoneses van pagar 22 sous per foc, pagant Biel 2.486 sous per tenir 113 focs. Aquest patró contributiu es repetiria durant el segle XVI i part del XVII.

No obstant, la precaució davant possibles incursions no anava a constrenyir durant els anys que conformen el Renaixement el desenvolupament econòmic i cultural de la comarca. La potència municipal de les seves localitats es va posar de manifest tant en la construcció d'edificis civils i cases consistorials com en la construcció d'edificis religiosos. A Biel tenim els exemples de la Casa de la Vila (1530) i l'església de San Martín (1541-1582).

L'evolució demogràfica de les Cinco Villas des de finals del segle XV fins al XVIII coincideix a grans trets amb la seguida pel conjunt aragonès. Malgrat haver començat l'Edat Moderna amb gran debilitat demogràfica (en part, a causa de l'expulsió dels jueus) i en una posició marginal respecte als centres de decisió política i econòmica, la població de la comarca s'anava a duplicar al llarg d'aquests tres segles.

S'ha de destacar el fet que les Cinco Villas no es van veure afectades per l'expulsió dels moriscs de principis del segle XVII, doncs la població morisca no era abundant a la zona, a diferència del que succeïa a la resta d'Aragó, on tenia molta importància. Les Cinco Villas van ser un territori on van conviure cristians i jueus principalment, per la qual cosa l'edicte d'expulsió dels jueus de l'any 1492 sí que havia afectat demogràficament a la zona però no ho va fer el d'expulsió dels moriscs.

El creixement poblacional de les Cinco Villas no va ser generalitzat i es va produir més en unes zones que en unes altres, segons la seva conjuntura econòmica. La causa principal que marcava aquesta conjuntura era l'augment de la producció agrícola gràcies a la rotació de terres i la transformació dels secans.

Nombrosos nuclis poc poblats van anar desapareixent i es va experimentar un descens demogràfic en moltes poblacions a causa de la crisi del segle XVII: problemes agraris, pressió fiscal i epidèmies van ser els causants principals. Aquesta crisi, a més, va perjudicar a l'escassa indústria cincovillesa i va dur a l'aplicació de mesures proteccionistes. Després d'una lenta recuperació, la Guerra de Successió castigaria de nou a la comarca, sent la resta del segle XVIII de creixement demogràfic generalitzat.

El 1787, Biel era la setena població de les Cinc Viles més poblada, amb 1.129 habitants, per darrere de Tauste, Ejea, Sos, Uncastillo, Luesia i Sádaba. És curiós com, dels 37.225 censats en les Cinc Viles en 1801, 735 contaven amb carta de noblesa o infançonia.

Allunyada de les vies principals, lligada la seva agricultura als secans i amb una manca d'activitat comercial i industrial assenyalada, no és d'estranyar que la comarca estigués molt poc poblada; a tot això, cal sumar els conflictes fronterers i el peculiar procés repoblador després de la Reconquesta, que havia fet que la propietat de la terra estigués en mans dels consells en la seva major part.

Durant la guerra de successió, concretament al 1708, Biel va ser rebaixada a la categoria de llogaret. Els decrets de nova planta van fer que Biel passés a formar part del corregimient de les Cinco Villas amb capital en Sos del Rey Católico (anteriorment pertanyia a la sobrecullida de Tarazona). A diferència de

les vil·les més importants de les Cinco Villas, que eren governades per tinents, Biel era governat per un simple alcalde de reialeng.

Ni la indústria ni els nuclis urbans estaven desenvolupats en les Cinco Villas. Biel tenia 40 fabricants de llana amb un consum de més de 3.000 arroves d'aquest material. El comerç de Cinco Villas es va limitar a donar sortida als excedents agraris i ramaders, i a la importació dels productes dels quals es mancava; l'homogeneïtat productiva feia innecessaris els intercanvis dels productes autòctons.

En l'aspecte religiós, les Cinco Villas van estar durant l'Edat Moderna dividides entre les diòcesis de Saragossa i la de Pamplona. Biel va pertànyer a la segona fins que en 1785 va passar a formar part de la diòcesi de Jaca. En els segles de l'Edat Moderna va ser constant la presència de delegats inquisitorials en la comarca (recordem que la presència jueva en aquesta comarca havia estat molt superior a la de la resta d'Aragó). Està documentada la seva presència en Biel entre 1771 i 1802, encara que la seva presència havia estat constant des del segle XVI.

9. CONCLUSIONS

Un cop acabat l'estudi sobre la història de la vil·la, puc concloure que Biel va viure una època d'esplendor a la Baixa Edat Mitjana, tal i com vaticinava a la hipòtesis, i les causes proposades per explicar l'inici d'aquesta etapa de la vil·la semblen encertades.

Malgrat haver encertat en aquest aspecte, però, la hipòtesi no es compleix en la seva totalitat. Això es deu a que l'època d'esplendor de la vil·la no es limita a aquest període de l'Edat Mitjana, sinó que es manté en el temps al llarg de tot el segle XVI, període de bonança econòmica a tota la península, i la veritable decadència arriba al segle XVII i no a finals del XV com jo havia proposat.

L'ÈPOCA D'ESPLENDOR

Les causes principals que vaig proposar per explicar la importància històrica de la vil·la en el període al qual ens referim són la posició estratègica de la vil·la en el context de la Reconquesta de la península i la important presència jueva a la vil·la.

Biel es trobava al segle X en la frontera que separava el territori musulmà del cristià. Aquest fet va convertir la vil·la en un punt estratègic militar en el procés de la Reconquesta i va comportar, per tant, la construcció del castell. Per a una bona defensa del territori, però, no només són importants la posició respecte l'enemic i les estructures, sinó que també són necessaris molts homes que puguin anar a la guerra. Biel era una zona pràcticament despoblada i, per aquesta raó, els reis van redactar cartes de poblament que oferien beneficis a aquells que poblessin la zona o ajudessin en el procés de la Reconquesta. Els nous pobladors que van arribar atrets per aquestes cartes reials van assentar-se al costat del riu i al peu del castell, el qual els oferia protecció.

Fou d'aquesta manera com Biel aconseguí prestigi (doncs va ser una població fonamental en l'inici de la reconquesta de la comarca) i una base demogràfica prou forta com per a créixer i viure la seva època d'esplendor al llarg de la Baixa Edat Mitjana. El prestigi de la vil·la i un gran nombre d'habitants, però, no haguessin estat per sí mateixos prou importants com per assolir una època d'esplendor. Hem d'afegir, doncs, un altre element per explicar la importància de la vil·la en aquesta època: la presència jueva.

D'entre tots aquells que van arribar atrets pels avantatges oferts en les cartes de població cal destacar un gran nombre de jueus arribats del sud de França. Aquests jueus s'instal·laren també al peu del castell, en el seu propi barri, i constituïren la seva pròpia aljama, la qual acabaria sent una de les vuit més importants d'Aragó. La importància de la població jueva en la vil·la de Biel radica en la seva iniciativa econòmica i en les professions que aquests exercien, doncs van donar a la vil·la l'impuls econòmic que necessitava per assolir una època d'esplendor en tots els aspectes.

Per aquests motius, ambdós factors em semblen encertats. Haig de ressaltar, però, que el fet veritablement fonamental és el primer, ja que la important presència jueva a la vil·la no deixa de ser conseqüència del procés de repoblació iniciat a causa de les cartes de població emeses durant la Reconquesta.

Malgrat aquest fet que acabo d'exposar, no es pot obviar de cap manera la importància que va exercir la comunitat jueva en la vil·la, doncs si la posició estratègica d'aquesta fou la que va posar la base per a l'època d'esplendor de Biel, la comunitat jueva va ser la que va permetre la seva continuïtat quan la frontera de la Reconquesta es va desplaçar cap al sud.

LA DECADÈNCIA

En la meva hipòtesi vaig marcar com a causes de la decadència el desplaçament de la frontera cristianomusulmana i l'edicte d'expulsió dels jueus l'any 1492 i, com a punt d'inici d'aquesta decadència, el final del segle XV. Aquesta part de la hipòtesis, però, no es pot considerar encertada, és a dir, no es compleix.

El desplaçament de la frontera de la Reconquesta cap al sud fou un factor que va afectar l'evolució de la vil·la, però que no en causà la decadència. La principal conseqüència que va tenir aquest fet fou que, a causa de la pèrdua de la importància estratègic que havia tingut, la vil·la va anar perdent de forma progressiva el vincle que la mantenia unida amb a la família reial aragonesa, fins que aquest vincle va desaparèixer. Es pot concloure, doncs, que el fet d'estar situada a la frontera va ser fonamental per a la vil·la perquè va permetre assentar la base del seu creixement futur, però que el desplaçament d'aquesta frontera no fou perjudicial precisament perquè la base ja havia estat posada i aquest factor no la podia "destruir". El desplaçament de la frontera es podria contemplar, fins i tot, com a beneficiós: allunyant-se la frontera s'allunyava també la guerra i per a la vil·la era molt més fàcil desenvolupar-se i créixer en un clima de pau que no pas estant sumida en un conflicte bèl·lic d'aquestes característiques.

En aquesta situació, tornem a veure la importància que va tenir la comunitat jueva a Biel. La pèrdua d'importància de la vil·la com a punt estratègic no va afectar al creixement de la població, doncs l'època d'esplendor que les circumstàncies històriques havien iniciat es va poder mantenir. Una de les causes principals foren els jueus i la seva força com a potència econòmica. Potser no seria just donar tot els mèrits als jueus, però hem de tenir en compte que a Biel representaven la meitat de la població total i que alguns d'ells eren veritablement rics (com David Jana, descrit als documents com "l'aragonès més ric de Biel"). A més, els jueus representaven el 75% d'aquells que pagaven impostos a la vil·la, perquè un 25% dels habitants de la vil·la (tots ells, per suposat, cristians) no pagaven impostos per pertànyer a la noblesa(cal recordar que a les Cinco Villas abundaven els infançons) i la influència d'aquells jueus que eren més rics arribava a una zona fins a 350 km^2.

Els jueus, doncs, tenien una importància econòmica i demogràfica innegable a la vil·la i és aquest el motiu pel qual jo pensava que l'edicte d'expulsió de 1492 marcaria un punt d'inflexió en la situació de la vil·la i n'iniciaria la decadència. Això, però, no va succeir.

L'evidència que mostra que l'edicte d'expulsió dels jueus no afectà especialment la situació de la vil·la fou que al llarg del segle XVI, en ple Renaixement cultural a Espanya, la comarca va viure un període de desenvolupament econòmic i cultural. La majoria de les poblacions de les Cinco Villas van posar de manifest la potència municipal amb la construcció d'esglésies i cases consistorials i Biel no en fou una excepció: l'any 1530 es va construir la Casa de la Villa (que fins aleshores i des de l'expulsió dels jueus s'havia localitzat a l'antiga sinagoga) i entre 1541 i 1582 es va construir l'actual església de San Martín.

La veritable decadència va arribar al segle XVII molt probablement per influència de la decadència de Castella. Biel i tota la comarca van entrar en crisi. Problemes agraris, pressió fiscal i epidèmies van reduir la població. La situació econòmica no era molt millor, doncs la indústria era escassa, l'agricultura fonamentalment de secà, no hi havia cap nucli urbà desenvolupat i es trobava allunyada de les vies principals, amb la manca d'activitat comercial que això comportava. Al segle XVIII, i com a mostra definitiva d'aquesta decadència, la vil·la de Biel fou rebaixada a la categoria de llogaret, malgrat es mantenia com el setè municipi més poblat de la comarca.

Que la decadència de Biel no s'iniciï pràcticament fins al segle XVII plantejava una incògnita: ¿Per què una població on tenia tanta importància, tant demogràfica com econòmica, la població jueva no es va

veure afectada per l'expulsió d'aquests? La conclusió a la que pogut arribar gràcies a les dades obtingudes en l'elaboració del treball és que l'edicte d'expulsió no va afectar a la vil·la perquè, malgrat els van expulsar, no tots ells van marxar. Aproximadament la meitat dels jueus de la vil·la van decidir convertir-se i restar en la població que era la seva llar. Dels que van marxar, molts van dirigir-se a Sangüesa, Regne de Navarra, on l'edicte d'expulsió no s'havia proclamat. Quan l'edicte d'expulsió fou proclamat també a Navarra l'any 1498 (sis anys després), aproximadament un 75% dels jueus que havien marxat cap a Navarra van retornar a Biel.

L'edicte va acabar amb la forma d'organització de les aljames i l'ofici de prestador i va iniciar època de pressió de la Inquisició sobre els conversos (existeixen documents que parlen de la presència de delegats inquisitorials a la vil·la), però no va minvar la població de la vil·la en una quantitat prou gran com per a que aquesta es veiés repercutida.

REFLEXIÓ FINAL

Per acabar, crec que hauria d'afegir un darrer factor per explicar l'època d'esplendor de la vil·la que no havia contemplat a l'hora de redactar la hipòtesis i que, des del meu punt de vista i després d'haver elaborat aquest treball, em sembla molt important: la situació de convivència que es va donar entre la cultura cristiana i jueva al llarg dels segles que els segons van romandre a la població.

Quan els jueus van arribar a la vil·la de Biel al segle XI ho van fer en categoria de "pobladors", igual que tots els cristians que havien arribat atrets, de la mateixa manera, per les cartes de poblament. Ambdues religions es van separar per barris, però la delimitació no era total, sinó que es limitava a uns portals que es tancaven a les nits o durant èpoques de festes religioses.

Els pogroms de 1391, que van marcar l'inici de les conversions massives a tota la península, no van tenir pràcticament incidència a Aragó i tampoc la Disputa de Tortosa (1413-1414) va accentuar les conversions. És més, Biel es va trobar en una situació en la qual, el 1492, quan moltes aljames de la comarca ja havien desaparegut per les conversions, més de la meitat de la població de la vil·la era jueva.

La situació de convivència cultural a Biel per arribar en aquestes condicions a l'edicte d'expulsió havia de ser bona per força i crec que aquest clima de pau social fou, sens dubte, un dels factors que van permetre a la vil·la de Biel viure la seva època d'esplendor en la història.

10. ANNEXOS

ANNEX 1

TINENTS DEL CASTELL DE BIEL

A continuació podem trobar una relació cronològica d'alguns dels tinents que va tenir el castell de Biel al llarg de la seva història, des de la seva construcció fins que va passar a formar part de l'arquebisbat de Saragossa.

He realitzat aquest annex de la manera més detallada possible, incloent en alguns casos una breu descripció del personatge en qüestió, però, malgrat tot, falten un gran nombre de dades.

BLASCO ORIOLI 1042-1051[58] [59]

Primer tinent conegut del castell de Biel.

SANCHO GALÍNDEZ I DOÑA URRACA ?-?

SANCHO RAMÍREZ 1062-1070/1071[60]

Sancho Ramírez rep el castell del seu institutor Sancho Galíndez i de la muller d'aquest, Doña Urraca.

FELICIA DE ROUCY 1071-1096

Felicia rep el castell en casar-se amb Sancho Ramírez com a dot matrimonial. Ella manarà reformar el castell i transformar-lo en Donjon.

Es té constància que l'any 1093[61] el tinent en serà un tal Banzo Anzones.

ALFONS I EL BATALLADOR 1096-1104

Es converteix en tinent a la mort de la seva mare l'any 1096 hi ho serà fins l'any 1104 en què començarà a regnar.

GARCÍA SÁNCHEZ 1104-1106[62]

Cosí d'Alfons I que agafarà la tinença quan aquest esdevindrà rei l'any 1104. Morirà sense descendència l'any 1106.

CASTÁN DE BIEL 1110-1135[63] [64] [65]

Primer cavaller del llinatge aragonès dels Cornel, amic del rei Alfons I. Lluità a la batalla d'Alcoraz.

CALVET DE BIEL 1166[66]

Calvet de Biel fou, potser, l'últim gran vincle entre Biel i la Corona d'Aragó. Aquest fet es pot aventurar per l'existència d'un document datat del 7 de setembre de 1166 en el qual el rei Alfons II

---

58 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000950**

59 A pàg. 160 nota 9. ANTONIO BASO ANDREU ARGENSOLA: *Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, ISSN 0518-4088, Nº 26, 1956, Págs. 153-164.

60 Segons la font, la data és 1070 o 1071

61 ASÍN GARCÍA, Nuria (coord.), Comarca de las Cinco Villas, Publicaciones digitales: COLECCIÓN TERRITORIO (http://portal.aragon.es/portal/page/portal/INFTERR/PUBLICACIONESDIGITALES/COLECCIONTERRITORIO) pàgs 78-79

62 PIEDRAFITA, Elena. Sectores Sociales y Ocupación Territorial en las Cinco Villas (Siglos XI al XIII) (p.4 del pdf; p.252)

63 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000957**

64 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000752**

65 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000766**

66 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000564**

d'Aragó (fill de Petronila i Ramon Berenguer IV) fa donació de diverses heretats i drets a Albarracín a Calvet de Biel per l'ajuda que aquest li ha prestat en la conquesta d'aquesta ciutat.

XIMENO DE LUESIA 1197[67]

PEDRO CORONEL 1288[68]

LOPE FERRENCH DE ATROSILLO 1294-1301[69]

Adquirirà el castell de Biel a canvi del de Fuentes i de 50.250 sous. Mantindrà sis cavallers armats per a la seva custòdia i rebrà totes les rendes i drets reials. En el contracte queda prohibida l'alienació del castell.

L'any 1301 la seva esposa i el seu fill acceptaran la cessió de béns per venda, la qual inclou el castell i la vil·la de Biel.

LUPO SANCHO DE LUNA 1312-?

Jaume II serà qui li atorgui la tinença del castell de Biel a Lupo Sancho de Luna.

D. JOAN ?-1328

Fill d'Alfons IV.

MARGARITA DE LUNA 1328-?

Compra el castell i la vil·la a D. Joan.

ARQUEBISBE DE SARAGOSSA 1333*

*La venda acaba aplaçant-se, de tal manera que la vil·la continua sent de senyoriu nobiliari.

MARIA DE LUNA ?-1372

Heretarà el castell i la vil·la. Serà reina consort de Martí I l'Humà.

MARTÍ I L'HUMÀ 1372-1409

Fill de Pere IV, donarà el castell a Enric de Trastàmara l'any 1380 quan encara no era rei. En esdevenir rei l'any 1399 en recuperarà la tinença. L'any 1409 traspassa el castell a Ramon Mur.

RAMON MUR 1409-?

Rep el castell de Martí I l'Humà. En perd la tinença.

JOAN MARTÍNEZ DE LUNA 1426-?

Descendent de Ramon Mur a qui el rei Alfons V va permetre recuperar la tinença del castell de Biel.

D. ÁLVARO DE LUNA ?-1444

Hereu de Joan Martínez de Luna. Va vendre el castell de Biel i la propietat de la vil·la a Dalmau Mur, arquebisbe de Saragossa, l'any 1444.

DALMAU MUR 1444-?

Arquebisbe de Saragossa. Va comprar el castell de Biel i la propietat de la vil·la a D. Álvaro de Luna l'any 1444.

A partir d'aquesta data, 1444, la vil·la de Biel va convertir-se en un senyoriu eclesiàstic, restant la vil·la en mans de l'arquebisbat de Saragossa fins al segle XVIII.

---

67 Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es - **Document nº 000931**

68 PIEDRAFITA, Elena. Sectores Sociales y Ocupación Territorial en las Cinco Villas (Siglos XI al XIII) (p.14 del pdf; p.262)

69 PIEDRAFITA, Elena. Sectores Sociales y Ocupación Territorial en las Cinco Villas (Siglos XI al XIII) (p.15 del pdf; p.263)

ANNEX 2

EIX CRONOLÒGIC

Eix cronològic amb els fets i dates principals relacionats amb el treball.

Any	General	Aragó	Biel
s. I		Arribada dels primers pobladors jueus	
70	Destrucció del Temple de Salomó: Inici de la diàspora jueva		
s. VIII			
711	Invasió musulmana de la Península Ibèrica		
722	Victòria a Covadonga de Pelayo: Inici de la Reconquesta		
s. X			
938			Primera notícia documental de Biel
s. XI			Arribada dels primers pobladors jueus
			Construcció del castell de Biel
1031	Dissolució del Califat de Còrdova		
1040*			Primera construcció del castell de Biel
1064		Setge a Barbastro	
1070*			Segona construcció del castell de Biel
1096			Alfons I es converteix en senyor del castell de Biel
s. XII			
1104		Alfons I es converteix en rei d'Aragó	
1105		Reconquesta de Tauste i Ejea	
1118		Reconquesta de Zaragoza	
1137		Unificació dels comtats Catalans i el regne d'Aragó	
1139	Creació del regne de Portugal		
1177		Furs de Teruel: Els jueus són serfs del rei i part del seu patrimoni	
s. XIII			
1212	Victòria cristiana a les Navas de Tolosa		
1230	Unificació de Castella i Lleó		
1250	Portugal arriba a la seva extensió actual		
1274 - 1294			Els jueus de Biel s'organitzen en la seva pròpia Aljama
1283	Els jueus no poden exercir càrrecs públics que impliquin poder sobre cristians		
	Els jueus han de viure en barris tancats al marge dels cristians		
1296		Jaume II limita els interessos dels préstecs jueus	
		Els jueus han de portar roba amb senyals distintives	
s. XIV			
1320		Moviment antisemita dels *pastorellos* (amb incidència a Jaca i jueries dels Pirineus)	
1348	Arribada de la Pesta Negra a Europa		
1377		Huesca: Els jueus són acusats de la profanació d'hòsties consagrades	

Any	General	Aragó	Biel
1391	*Pogroms*, persecució i assassinat d'un gran nombre de jueus a tota la Peninsula		
s. XV			
1405			Cens: 51 dels 96 focs són jueus (205-230 jueus)
1413-14	Disputa de Tortosa → Inici de conversions massives a tota la peninsula		
1444			L'arquebisbe de Zaragoza compra la vil·la de Biel i es converteix en el seu senyor
1478	Creació del Tribunal de la Inquisició		
1479	Unificació de Castella i la Corona d'Aragó		
1483		La Inquisició arriba a Aragó amb Torquemada	
1492	Ocupació del regne de Granada: Final de la Reconquesta		
	Edicte d'expulsió dels jueus (Castellà)	Edicte d'expulsió dels jueus (Aragó)	
			Cens: A Biel hi ha uns 187-210 jueus
			El carrer de la Sinoga passa a anomenar-se Barrio Verde
1496	Edicte d'expulsió dels jueus (Portugal)		
1498	Edicte d'expulsió dels jueus (Navarra)		
s. XVI			
1530*			Construcció de la Casa de la Vil·la
1540	Edicte d'expulsió (Nàpols)		
1541			Construcció Església Parroquial San Martin (1ª fase)
1547			Construcció Església Parroquial San Martin (2ª fase)
1551			Reforma del castell de Biel per l'arquebisbe
1558			Construcció de l'Església: acabament de la coral
1581			Construcció Església Parroquial San Martin (3ª fase)
1582			Finalització de la Construcció de l'Església

* Data aproximada

ANNEX 3

ESTADÍSTIQUES SOBRE ELS JUEUS DE BIEL

ARTESANIA I AGRICULTURA

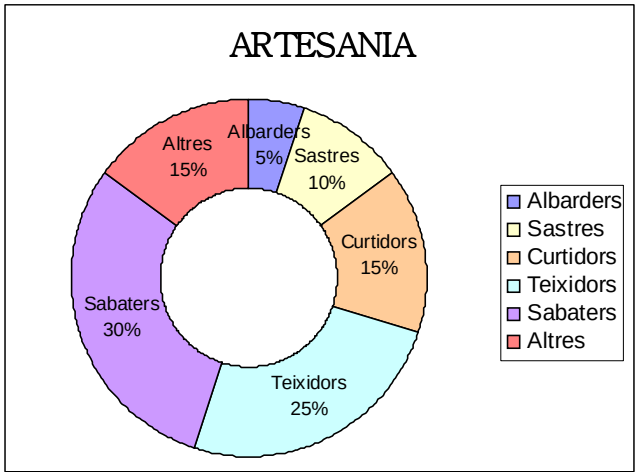

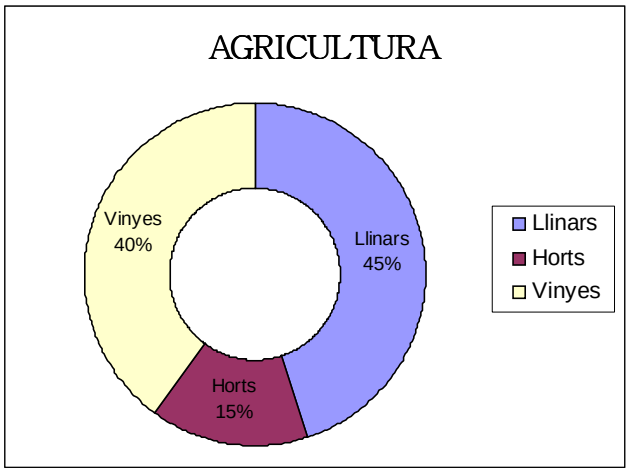

COMPOSICIÓ FAMILIAR

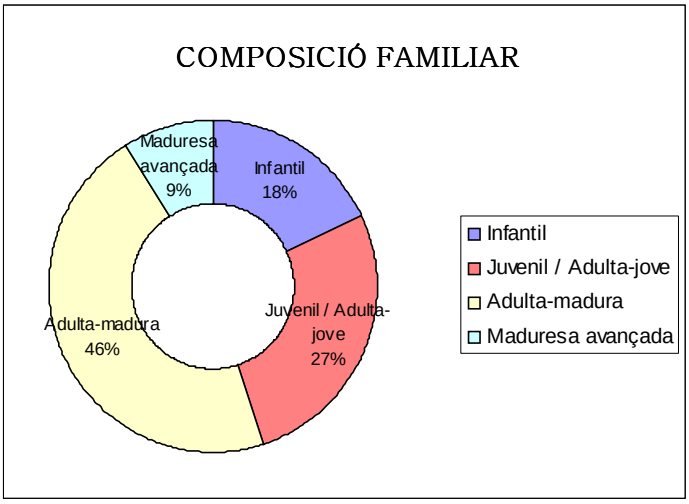

DEMOGRAFIA JUEVA (1405-1492)

	1405	1492
Ejea	236	96
Biel	205	187
Uncastillo	96	116
Tauste	88	70
Luna	80	80
Sos	56	120

*Factor multiplicador de 4

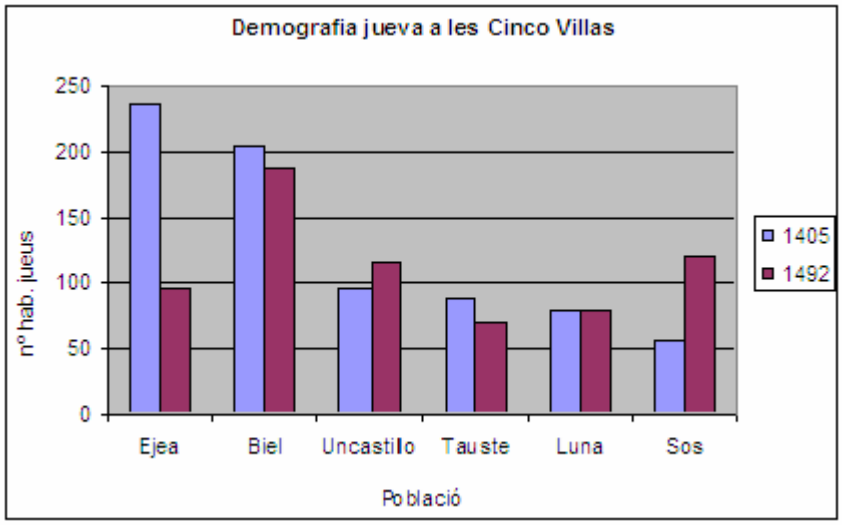

	1405	1492
Ejea	265	108
Biel	230	210
Uncastillo	108	130
Tauste	100	80
Luna	90	90
Sos	63	135

*Factor multiplicador de 4,5

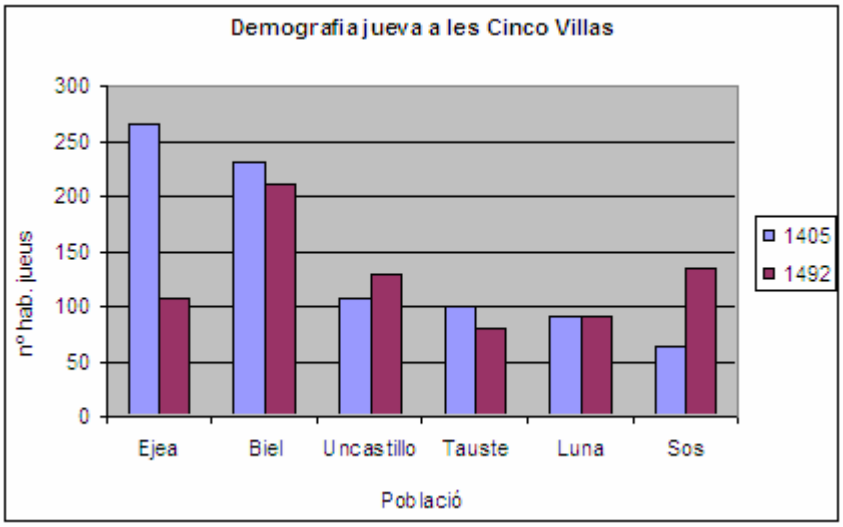

11. GLOSSARI

Aljama: Cèl·lules autònomes inserides dins d'una població cristiana que es regeixen per les seves pròpies ordenances. Aljama prové de l'àrab i el seu significat és "conjunt de persones"; amb aquest terme es fa referència tant a les comunitats mudèjars com a les jueves.

Almohade: Membre de la dinastia califal pertanyent al moviment reformista almohade, sorgit a l'islam el segle XII. La dinastia almohade fou fundadora d'un gran imperi al nord d'Àfrica i a la península Ibèrica que reemplaçà el dels almoràvits.

Almoràvit: Membre de la dinastia pertanyent al moviment reformista almoràvit, sorgit a l'islam el segle XI. La dinastia almoràvit fou fundadora d'un gran imperi al nord d'Àfrica i reunificà els territoris andalusos abans de l'arribada dels almohades.

Asquenazites: Terme utilitzat per designar els jueus descendents de les comunitats de la Renània a l'oest d'Alemanya. Literalment significa "jueu alemany".

Azarah: Pati o atri lateral des del qual s'accedeix a la sinagoga i que té com a funció separar aquesta del soroll exterior.

Berber: Individu d'un grup ètnic del nord d'Àfrica, a l'oest de la vall del Nil, anterior a la conquesta àrab.

Bimah: Plataforma elevada en una sinagoga des de la qual el rabí llegeix la Torah.

Cadalso: Antic element arquitectònic medieval consistent en un baluard de fusta adossat a un castell o torre.

Cartes de poblament: Eina jurídica que promou la colonització de terres poc poblades mitjançant la concessió d'avantatges fiscals, béns o altres incentius als nous pobladors.

Diàspora: Dispersió de grups ètnics o religiosos que han abandonat el seu lloc d'origen i es troben repartits per tot el món, vivint entre persones que no són de la seva condició. El terme es utilitzat habitualment per fer referència a l'exili jueu de la Terra d'Israel i la seva posterior dispersió a tot el món.

Donjon: Terme francès, el seu significat és "torre de l'homenatge".

Eitán: Terme utilitzat per designar el tutor a càrrec d'un rei durant la seva infància

Esconjuradero: Habitacle des d'on el cura d'un poble realitzava oracions amb aigua beneïda quan feia mal temps per evitar que el temporal perjudiqués les collites. Era habitual en algunes zones del Pirineu.

Èxode rural: Expressió utilitzada per a designar l'emigració, generalment de població jove, del camp a la ciutat. Aquest procés es va accelerar a partir de la segona meitat del segle XX.

Filacteri: Franja pintada pels artistes medievals i renaixentistes per a comunicar a l'espectador el text dit per un dels personatges representats. Els filacteris eren molt usats en temes com el de l'Anunciació.

Fogatge: Impost directe creat en l'època de Pere III que gravava una quantitat concreta per foc o casa habitada.

Hejal: Terme utilitzat pels jueus sefardites per designar l'armari, gabinet o petita recambra de la sinagoga on guardaven els pergamins de la Torah. Els jueus askenazites utilitzaven el nom de *Arón Ha-Kodesh*.

Herem: Excomunió d'un jueu.

Infanzón: Denominació que reben a Aragó aquells membres de la noblesa que, juntament amb els cavallers, formen el seu estament més baix. Com a membres de la noblesa, estaven exempts de pagar la major part dels impostos.

Kosher*:* També dit *kaher*, és un terme hebreu que significa "pur".

Ladino*:* També anomenat judeocastellà, és una llengua romànica derivada del castellà i amb influència de l'hebreu. Els seus parlants són gairebé exclusivament jueus sefardites.

Lauburu: Nom que rep en euskera la creu esvàstica de braços curvilinis molt utilitzat també en les representacions artístiques de pobles germànics i cèltics.

Mezuzah: Petit recipient de forma generalment rectangular adherit al brancal dret dels pòrtics de les cases jueves, que alberga un pergamí enrotllat amb versicles de la Semah. És una de les característiques més singulars dels estatges dels jueus.

Morisc: Terme utilitzat per designar els musulmans espanyols que es van convertir (ja fos per voluntat pròpia o per obligació) al cristianisme un cop finalitzada la Reconquesta amb la finalitat de poder seguir vivint a la península.

Mudèjar: Terme utilitzat per designar els musulmans espanyols que van romandre vivint al territori conquerit pels cristians durant la Reconquesta.

Pogroms de 1391: Els *pogroms* de 1391 foren les persecucions de jueus més greus que es van donar a la Península Ibèrica. En aquests *pogroms* un gran nombre de jueus fou assassinat a mans de població de baixa extracció social en plena crisi econòmica.

Sefarad: Terme amb el qual els jueus anomenen la Península Ibèrica des de l'Edat Mitjana.

Sefardita: Terme utilitzat per designar els descendents dels jueus que van viure a la Península Ibèrica fins l'any 1492, any en què es proclamà l'edicte d'expulsió.

Semah: Text en vers amb el qual els jueus realitzen la professió de fe.

Shofar: Terme hebreu. Tipus de trompeta especial fabricada a partir de la banya d'un animal *kosher* utilitzat en diverses festes jueves.

Talmud: Text sagrat jueu que recull les lleis i tradicions de la seva comunitat.

Torah: Text sagrat jueu que recull els preceptes més importants del judaisme. Comprèn el Pentateuc de l'Antic Testament.

12. BIBLIOGRAFIA

LLIBRES I ARTICLES

ASÍN GARCIA, Nuria (coord.): *Comarca de las Cinco Villas*, ISBN 978-84-8380-037-9 a Publicaciones Digitales: COLECCIÓN TERRITORIO

BLASCO MARTÍNEZ, Asunción: "Razones y consecuencias de una decisión controvertida: la expulsión de los judíos de España en 1492" a *Kalakorikos: Revista para el estudio, defensa, protección y divulgación del patrimonio histórico, artístico y cultural de Calahorra y su entorno*, ISSN 1137-0572, Nº 10, 2005, pags. 9-36

FALCÓN PÉREZ, Maria Isabel: "Las Cinco Villas, tierra de infanzones", a *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)* / coord. per Esteban Sarasa Sánchez, 2007, ISBN 978-84-7820-908-8, pags.295-322

HERNÁNDEZ I CARDONA, Francesc Xavier i RÍOS I CALVET, Jaume: *Atles de Secundària Teide*, Barcelona: Editorial Teide, 1999/ISBN: 84-307-4444-9

MARTÍN DUQUE, Ángel J.: "Definición de espacios y fronteras en los reinos de Asturias-León y Pamplona hasta el siglo XI", a *Los espacios de poder en la España medieval : XII Semana de Estudios Medievales*, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2001 / coord. por José Ignacio de la Iglesia Duarte; José Luis Martín Rodríguez (dir.), 2002, ISBN 84-95747-24-3, pags. 315-339

MARTÍNEZ PRADES, José Antonio: "Los castillos románicos y la tipología "Felipe Augusto": su reflejo en las fortalezas aragonesas" a *Homenaje a D. Federico Balaguer Sánchez*, 1987, ISBN 84-396-8972-0, pags. 43-64

MENJÓN, Mª S. i ALEGRE, F: "La iglesia de San Martín de biel: presente, pasado y futuro", (48 p), a *Suessetania,* nº14, Revista del Centro de Estudios de las Cinco Villas, 1995, ISSN 1130-7722

MONTES RAMÍREZ, Lourdes: "El Abrigo epipaleolítico de Peña 14 (Biel, Zaragoza)", a *Salduie: Estudios de prehistoria y arqueología*, ISSN 1576-6454, Nº. 2, 2001-2002, pags. 291-306

MOTIS DOLADER, Miguel Ángel: "Los judíos de Biel en la Edad Media", (34 p), a *Suessetania,* nº12, Revista del Centro de Estudios de las Cinco Villas, 1992, ISSN 1130-7722

MOTIS DOLADER, Miguel Ángel: "Sólo un quinto de los judíos de la aljama de Zaragoza sobrevivió a la peste negra" a *Revista Fuentes Estadísticas*, nº25, abril de 1997

MOTIS DOLADER, Miguel Ángel: *Las comunidades judías en el Aragón medieval*, Diputación de Zaragoza http://www.dpz.es/turismo/monograficos/aragon-sefarad/VolumenI/VolI-01.pdf

PEÑA, María: "La necrópolis judía de Biel (Altas Cinco Villas, Zaragoza", (2 p), a *Suessetania,* nº12, Revista del Centro de Estudios de las Cinco Villas, 1992, ISSN 1130-7722

PIEDRAFITA, Elena: *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)* / coord. per Esteban Sarasa Sánchez , 2007, ISBN 978-84-7820-908-8, pags. 249-294

PÀGINES WEB

ARAGÓN INTERACTIVO MULTIMEDIA: *Castillo de Biel. Castillos de Aragón.* **http://www.aragoneria.com/castillo/biel.php** (23/07/2009)

ARXIU VIRTUAL JAUME I: *Documents de l'època medieval relatius a la corona d'Aragó* http://www.jaumeprimer.uji.es/ **(20/08/2009)**

ATLAS DE HISTORIA DE ARAGÓN: *Edad Media Cristiana*
http://redgeomatica.rediris.es/atlas_aragon/ (22/07/2009)

BIEL, LEYENDAS URBANAS: **http://personal.telefonica.terra.es/web/bielleyendasurbanas/** (22/07/2009)

BIEL, TAN HERMOSO COMO NATURAL: **http://www.lavilladebiel.com/Indice.html** (22/07/2009)

DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE ZARAGOZA: *Aragón, espacio Sefarad*
http://www1.dpz.es/dipu/areas/presidencia/sefarad/NUEVO/ESP/presentacion.htm (22/10/2009)

EL BLOG DE INDE: *Santa María del Soterranyo, en Biel*
http://zaragozame.com/inde/2009/06/09/santa-maria-del-soterranyo-en-biel/ **(10/12/2009)**

EL GRAN CAPITÁN: *La fortificación medieval en España*
http://www.elgrancapitan.org/portal/index.php/articulos/tecnologia/1063-la-fortificaciedieval-en-espa (10/12/2009)

EL GRAN CAPITÁN: *La fortificación medieval en España*
http://www.elgrancapitan.org/portal/index.php/articulos/tecnologia/1063-la-fortificaciedieval-en-espa **(10/12/2009)**

GEA ONLINE: *Aragón, de condado a reino*
http://www.enciclopediaaragonesa.com/monograficos/historia/de_condado_a_reino/default.asp **(18/08/2009)**

GEA ONLINE: *Biel-Fuencalderas*
http://www.enciclopediaaragonesa.com/voz.asp?voz_id=2292&tipo_busqueda=1&nombre=galindez&categoria_id=&subcategoria_id=&conImagenes= (10/12/2009)

GEA ONLINE: *Los judíos en Aragón*
http://www.enciclopediaaragonesa.com/monograficos/historia/judios_en_aragon/default.asp (18/08/2009)

GOBIERNO DE ARAGÓN: *Aragón y sus comarcas*
http://www.comarcaacomarca.com/id/4242/localidad.asp?poblacion=Biel (18/08/2009)

HISTORIASIGLO20.ORG: *La conquista musulmana y los pueblos invasores*
http://www.historiasiglo20.org/HE/2a.htm (08/09/2009)

INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA **http://www.ine.es/intercensal/**(10/12/2009)

PÁGINA DE LA VILLA DE BIEL: **http://www.salle.url.edu/~se04332/newbiel2.html** (22/07/2009)

PLENAS, MIS RUTAS EN BICI: *Ruta 98* http://www.plenas.net/RUTA%2098.html **(10/12/2009)**

RINCONES CON ENCANTO: *Castillo de Biel*
http://clubsan.es/Rincones/Biel/Pas_CastillodeBiel.htm **(10/12/2009)**

ROMÁNICO ARAGONÉS: *Biel* http://www.romanicoaragones.com/fortificaciones/14-Biel.htm **(10/12/2009)**

ROMÁNICO ARAGONÉS: *Fortificaciones: Biel*
http://www.romanicoaragones.com/fortificaciones/14-Biel.htm (12/12/2009)

VALLE NAJERILLA *La inquisición y la expulsión de los judíos, Joseph Pérez*
http://www.vallenajerilla.com/berceo/florilegio/inquisicion/judioseinquisicion.htm (22/12/2009)

WIKIPEDIA, LA ENCICLOPEDIA LIBRE: *Anexo: Monarcas de Aragón*
http://es.wikipedia.org/wiki/Condes_de_Aragón (20/08/2009)

WIKIPEDIA, LA ENCICLOPEDIA LIBRE: *Biel (Zaragoza)*
http://es.wikipedia.org/wiki/Biel_(Zaragoza) (22/07/2009)

FONTS DOCUMENTALS

A.C.A. Cancillería, Reg. 185, fols. 31-32v.

Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es -Document nº 000564

Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es -Document nº 000752

Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es -Document nº 000931

Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es -Document nº 000950

Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es -Document nº 000955

Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es -Document nº 000956

Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - http://www.jaumeprimer.uji.es -Document nº 000957